

KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS

A heterodoxia magánya

Lányi Kamilla írásairól

A tanulmány a nemrég elhunyt Lányi Kamilla pályaképét rajzolja meg. Lányi egyike volt azoknak a nagy műveltségű, eredeti gondolkodású és beskatulyázhatatlan magyar közgazdászoknak az elmúlt fél évszázadban, aki ugyan rengeteg művet hagyott az utókorra, és mély hatást gyakorolt fiatalabb munkatársainak elméleti-gazdaságpolitikai választásaira, ám sem tudományos címet, sem katedrát, sem kitüntetést nem kapott a szakma és a politika mindenkori hatalmasságaitól. Ösztönös, szuverén tudósként mozgott a modern közgazdaságtan, valamint a hagyományos szociológia és társadalomtörténet határmezsgyéjén, és eltökélt demokratiként feszegette a liberális gazdasági gondolat kereteit. Lányi munkásságát a szerző úgy tárja az olvasó elé, hogy a tudós közgazdász pályája mind többet villantson fel egy olyan korból, mely a szinte még gyermek szociográfustanoncból vad sztálinistát, majd '56-os rebelist farag, aki ezt követő hosszabb piaci szocialista és szociálistapiacgazdaság-párti korszakát soha meg nem tagadva búcsúzik az élettől, igaz, az ezredvégi kapitalizmustól borzongva, mély kétségek közepette.*

Journal of Economics Literature (JEL) kód: B24, B25.

*„... egyre kevésbé éreztem úgy, hogy a vitatkozó csoportok akármelyikébe beletartozom ...”
„... valahol a módszertani mélyekben oda is tartozom, ahhoz a társasághoz, ... amely nagyon másként nyúl a gazdaság kérdéseire ...”¹*

Kicsit féltem tőle. Alig ismertem. Személyes találkozásainkhoz többnyire írásaim szolgáltatták az apropót. Üzent, felkerestem, és – mint annyian – én is jól kikaptam tőle. Mondták, kedvelt. Én őt kifejezetten: akadozó, hirtelen felgyorsuló, okos beszédét, gunyoros pillantását, bizarr szóhasználatát, egy-egy gonoszkodó, de esendősége miatt fájdalommen-

* Rövidesen kötet jelenik meg a Kopint-Datorg Zrt. gondozásában, amely Lányi Kamilla legfontosabb műveiből közöl válogatást. A kötetet e tanulmány kissé átdolgozott változata vezeti be.

Írásom legfőbb támasza, már ami Lányi Kamilla személyes megnyilatkozásait illeti, *Réti Pál* kitűnő interjúja, mely a Mindannyiunkban van valami közös című születésnap-i kötetben jelent meg (*Réti* [1999]). Külön köszönöm *Lukácsy Gábor* segítségét. Rajta kívül szeretnék köszönetet mondani *Cseres-Gergely Zsombornak*, *Dénes Iván Zoltánnak*, *Gács Jánosnak*, *Halmos Károlynak*, *Laki Mihálynak*, *Landau Editnek*, *Nagy Andrásnak*, *Oblath Gábornak*, *Pete Péternek*, *Réti Pálnak*, *Simonovits Andrásnak*, *Szilágyi Katalinnak* és *Vince Péternek*, akik e cikk írása közben hasznos tanácsokkal láttak el.

¹ *Mindannyiunkban ...* [1999] 26. és 33. o.

tes megjegyzését, egész puritán, gátlásos egyszersmind támadásra kész lényét, csillapíthatatlan tudásvágyát, megvesztegethetetlenségét, csudabogár szuverenitását, váratlanul felcsillanó műveltségét, mely a közgazdaságtan számomra ismeretlen világairól tudósított, méghozzá minden hivatkozás nélkül ... – ezt most sürgősen abbahagyom, mielőtt nekrológ kerekedik belőle, mi több, szokás szerint nem az eltávozotról, hanem a búcsúztatóról szóló.

Holott nem emlékeim csiszolgatására, hanem hidegfejű, mégis megértő eszmetörténeti elemzésre készülök, egy generációval lejjebbről, ám nem hallgathatok munkahipotéziseim eredetéről. Arról, hogy műveit újraolvasva, számossal közülük először találkozva, vagy csak most igazán figyelmesen átböngészve, gondolkodásának időtálló újdonsága, originalitása, sőt, eredetiségének minősége izgat. Hogy amit *anno* annak érezhetett bármely olvasója, vajon arról ugyanez az olvasó ma is hasonlóan vélekedne-e? Hogy amikor vizet prédikált, vizet is ivott-e? Hogy ha nem sikerült is mindig eredetinek lennie (kinek sikerül?), legalább pontos volt-e?

Hisz amit később *close reading*-ként és *thick description*-ként ismertünk meg, azt jó néhányan, botcsinálta ifjabb esettanulmány-írók tőle (is) tanultuk, a gazdasági szereplők magatartását és nyelvét megismerendő, illetve egy gazdasági esetet megismertetendő. Kamillai intellemtént, aki melleleg e módszerek hazai feltalálójának dicsőségére korántsem tartott számot. Személyét emlékeimben ösztönösen Tardos Mártonhoz kapcsolom, s ahhoz a néhány évhez a hetvenes és a nyolcvanas évek fordulóján, melyben kettejük munkahelyén, a Konjunktúra- és Piackutató Intézetben gőzerővel írtuk a vállalati esettanulmányokat, többen közülünk az MTA Közgazdaságtudományi Intézetéből átruccanva. Ha a kutatási tervek megvitatására gondolok, Tardos képe ugrik be, a félkész szövegek gondozását viszont inkább Kamillához kötöm.² A szavak szinte kényszeres tiszteletét, ám a metaforikus és ironikus ábrázolástól való páni félelmet is. Ez utóbbi nem javított kapcsolatunkon. Prózáját akkurátusnak, de száraznak tartottam. Kicsi, mérges öregasszony – gondoltam néha magamban Lengyel Józsefet kifordítva, pedig alig múlt negyven, mikor megismertem.³

S mire hetven lett, jó messzire kerültünk egymástól. Ő haláláig nem tudta megemészteni 1989-et, én meg azt, hogy ő nem. Ő elkezdte démonizálni „a pénz globális hatalmát”, én meg elkezdtem tartani a démonizálóktól. Ő egyre erősebb kételyeket táplált a közgazdaságtan főáramának teljesítményével szemben, én egyre gyengébbeket. Már megint magamról beszélek, de mindezt – azt hiszem – illet előrebocsátanom, hogy ne érje váratlanul az olvasót, ha hangom elkomorulna írásom végére. Örülnék, ha Kamillának módjában állna megróni ezért.⁴

Lássuk, mit hoz a múlt? – tettem fel a kötelező történeti kérdést, és elkezdtem (újra)olvasni Kamilla írásait. Szigorúan időrendben haladva, „szorosán” olvasva, hátrahagyott iratait is böngészve. Közben kortársait faggatva igyekeztem ellenőrizni feltevéseimet. Még egyszer: eredetiség és pontosság!

² Kettejük viszonyának lefestése egy közelebbi megfigyelő esetvonalására vár. Apró zsémbes megjegyzéseken kívül („Marcin már megint politizál, ahelyett hogy ...”, „Kamilla már megint szörszálhasogat, ahelyett, hogy ...”) csak nagyon szépeket hallottam tőlük egymásról. Lásd Tardos előszavát a Kamilla születésnapjára kiadott kötetben (Tardos [1999] 5–7. o.), illetve Kamilla recenzióját Tardos válogatott tanulmányairól (Lányi [1999b]). Őket nem lehetett másnak, mint Kamillának és Marcinak hívni. Írásom Kamilláról szól. Ezért lett Marciból – ideiglenesen – Tardos Márton.

³ Amit Tardosról mond 1999-ben, az önvallomásként is felfogható: „... [műveiben] nemigen találni ... az emlékezetben könnyen megragadó, frappáns mondatokat. Az érényei mások. A dolgokat, fogalmakat mindig saját nevéükön nevezi. Nem alkot és nem használ metaforákat. Ha tanulmányt ír, nem téved publicisztikába, nem indulatos, nem ironizál, nem akar szellemes lenni. Komolyan beszél.” (Lányi [1999b] 393. o.)

⁴ Sorsunk időről időre keresztezte egymást, legtöbbször tudományos vitákon találkoztunk, de gondoztam cikkét a 2000-ben (Lányi [1996c]), ő pedig megbíralt egy általam szerkesztett könyvet a BUKSZ-ban. Ez utóbbi recenzió volt utolsó megjelent írása (Lányi [2004]).

Szektákról (még) szabadon

Első benyomásom – természetesen – öngigazoló: alig hagyja el a gimnáziumi iskolapadot,⁵ Kamilla máris pedáns és meglepően nonkonform. 1947 nyarán önképző szociográfusként levonul a Terézvárosból Búdszentmihályra (dehogy vonul, dehogy le, egyszerűen betoppan a községbe), hogy tanulmányozza az ottani szektákat (*Lányi* [1948d]).⁶ Előtte persze olvas rendszeren, átrággja magát a falukutató-irodalmon, ennek ellenére dolgozata utánérzésmentes. Pedig Féja Géza különösen hatott rá. Tényeket gyűjt tényekre, nem idéz, nem plagizál, inkább figyel. Nagyon figyel. Ma ezt részt vevő megfigyelésnek mondanánk. Nem népieskedik, és ösztönösen ellenáll az ugyancsak frissen megismert marxizmusból áradó deduktív lendületnek. Csak elvétve varrja a gombhoz a kabátot, s keres az előre kész „osztályszempontú” levezetéshez tapasztalati anyagot, nem szólva arról, hogy háromszor is meggondolja, mielőtt általánosítani merészel. Kutatásának tárgyát, a helyi jehovista közösséget nem nézi le a racionális gondolkodás magasából, nem is tűzi szenvtelenül gombostűvégre, szeretni mégsem tudja őket. Talán egyszer lágyul csak el (*nota bene*, ez tanulmányának egyetlen anekdotikus eleme), amikor – a későbbi láncdohányos – a Tanúk füstölésellenes érvét ismerteti. E szerint „ha az isten azt akarta volna, hogy az ember dohányozzék, ... akkor úgy teremtette volna, hogy természetből fogva kis kémény legyen a feje búbján. Így legalább nem a száján pöfékelné ki a füstöt a többiek orra alá.” (*Lányi* [1948d] 31. o.)

A távolságot nem annyira a terepmunkás (ó, hogy örült volna ennek a szónak akkori-ban) városi értelmiségi volta, mint inkább kommunista eszményei feszítik a kutató és a kutatott közé. Nehezen tud ugyanis megbékélni azzal a ténnyel, hogy a szegényparaszatok, akik szerinte a régi rend elől menekültek a szekta szárnyai alá, a földosztást követően sem bújnak ki alóla, sőt. Nem ő lenne, ha a két kézenfekvő magyarázat közül a politikailag kevésbé kockázatosat választaná, s azon kezdene el töprengeni, vajon a háború előtt tényleg a nyomor és a kilátástalanság terelte be az elesetteket a jehovista közösségbe. Nem, őt inkább az nyugtalanítja, hogy a kommunizmus ígérete miért nem tartóztatja fel azokat, akik folytatják (vagy épp most kezdik) menekülésüket. Hogyhogy nem a kommunista pártban, a demokráciában, a szövetkezetben keresik megmentőjüket? „A szektázás nem más, mint a szegényparasztság önmaga ellen való fordulásának ideológia megnyilvánulása” (uo. 7. o.) – jelenti ki magabiztosan, ám kissé szomorúan is. Látszik, nem hiszi, hogy Jehova Tanúi egyhamar megvédhetőek lesznek önmaguktól.

Ne feledjük, 1947/48-at írunk, a „népi demokrácia” agrártörténete jószerivel az elején jár, a „feketeleves” még alig ismert! Ám a tehetséges szociográfusnövendék máris a Nagy Kérdés tájékán kutakodik, és nem sieti el a választ. Nem hív fel például a „kolhozmozgalom kibontakoztatására”, az „agitpropmunka fokozására”, a megtévedtek/bűnösök átnevelésére, *horribile dictu* megrontóik példás megfenyítésére. Mi több, a maga módján rokonszenvezik is a szektásokkal. Mindössze egyszer beszél „beteges vonásaikról” (uo. 35. o.), többnyire viszont méltatja olvasáskultúrájukat, szorgalmukat, bátorságukat, mellyel az állammal dacolnak, valamint – korántsem mellékesen – a jehovista lányok és asszonyok önállóságát.⁷ Egyetlen rossz szava sincs a Bibliáról, nem átkozza el

⁵ Kamilla 1929 februárjában született, édesapja Lányi (Löwy) Lajos, fogász, édesanyja Bártfay Emília háztartásbeli, a Király utcában nevelkedik, és a Terézvárosi Gimnáziumba jár. Felekezeti keveredés, kispolgári milió, kevés könyv, szikár családi élet.

⁶ A Valóság, a Nékosz folyóirata – melyet majdani férje szerkeszt – kiír egy szociográfiai pályázatot, melyet Kamilla megnyer.

⁷ A feminista gondolat nem volt idegen Kamillától. Tardos így ír erről: „[e]mlékszem, amikor középiskolás korában még bízott a szocializmusban, de észrevette, hogy a nők egyenjogúságát a szocialista átalakulás közben sem fogja a társadalom, a politika automatikusan megvalósítani, rögvest harcot hirdetett a három K

az imperializmus „vallási köntösben” jelentkező aknamunkáját, a tengerentúlról tanult professzionalizmus pedig, mellyel Jehova Tanúi térítő munkájukat végzik, egyenesen lenyűgözi.

A választott mikrokozmoszt keresztül-kasul feltérképezi. Nem elégszik meg a büdszentmihályi adatokkal, a környező tanyákat is bebarangolja, átrándul a szomszédos falvakba, így Tiszaeszlárt sem hagyja ki, mi több, a közeli Alkaloida gyárba is bekukkant, majd a fővárosba visszatérve, szabályos *community studyt* ír gazdaság- és kultúrhistoriai kiegészítésekkel, ideértve a jehovizmus helyi előtörténetét is.⁸ Kamilla ez idő szerint nem tudja még, „mi lesz, ha nagy lesz”: az összehasonlító vallástörténet, a statisztika, a közgazdaságtan és a jog egyaránt érdekli (*Mindannyiunkban ...* [1999] 9–11. o.). Egy biztos, bármelyik tudományt választja majd, megbízhatóan fogja művelni. Műgonddal. Leírásban és megértésben nem hibáz, következtetései felnőttesen óvatosak: nem kenyerre az elrugaszkodás, személyes benyomásait elfojtja. Koravénnek nem mondanám, a szó német megfelelője, *altklug*, annál inkább illik rá.

Mondandóját világos szerkezetbe rendezi. Életképpel indít, kitűnően érzékeltetve a gyülekezetben uralkodó hangulatot, a Tanúk mindennapi rítusait. Rövid történelmi visszapillantás következik, majd a kutatás fő kérdése: miként van az, hogy a földreform után „sok helyen nem csökken, hanem terjed a szektázás?” (*Lányi* [1948d] 8. o.) A terep minuciózus ismertetése után a szerző a szektákhoz vezető utakat elemzi, majd a gyülekezet hatalmi viszonyait, a hitélet és a térítés módozatait, végül visszakanyarodik az alapproblémához: vajon elhalnak-e nemsokára a szekták a demokráciában?

Csak ritkán esik ki a tárgyilagos megfigyelő szerepéből. Kedvencem az alábbi: „Büdszentmihályon ... műkedvelő színjátszás, könyvtár nincs. ... A szórakozni vágyó fiatalok táncolni járnak dzsesszre, amit a cigány hűz a talpuk alá, elég keservesen. A rosszul megvilágított táncteremben halálos komolysággal imbolygó vagy ugrabugráló fiatalok szomorú képet nyújtanak. Népdalokat nem ismernek. A »magyar nóták« közül is mindig a legízléstelenebbeket és legmagyartalanabbakat éneklük, ha egyáltalán énekelnek.” (*Lányi* [1948d] 14. o.) A pesti kultúrfőlény hangja ez, ha akarom, az urbánus gögé. Ám Kamilla azonnal helyesbít, nem hagyva kétséget afelől, hogy a szektásokat többre tartja szomszédaiknál. Hisz gyülekezetük „vigaszt és reményt, hitet és tevékenységi területet, műveltséget és világnézetet, az egyén fontosságának tudatát és közösségi életet, szabadságot és szervezetséget egyaránt” ad a „hajótörött embereknek” (uo. 22., 41. o.).

Elismerése már-már befogadási aktussal ér fel. A jehovisták úrgyűlölők, evilágiak, vágyott birodalmuk a köztársaságra emlékeztet, nem élnek misztikus révületben, üldözési mániájuk, konspiratív hajlamaik pedig megbocsáthatók, oly sokszor lakoltak már a hitükért. „A jehovisták is progresszívek – mondja –, »XX. századba való« dolgokat akarnak, és a hosszú, közdös szenvedés megtanította őket a munkásmozgalmak iránti tiszteletre is. Nem antiszemiták, még Eszláron sem ...” (Uo. 39. o.) Láthatóan bízik abban, hogy a Tanúk egyszer majd kommunistákká válnak (ma még sajnos a bennük rejlő „forradalmi energia utópizmusba vész”; (uo. 41. o.), ám tisztában van a gyülekezet kitarásával, tehetetlenségi erejével. Így hát végkövetkeztetése beletörődő, a kor viszonyait ismerve bölcsen reálpolitikus: „a szektázás csak megszűnhet; megszüntetni semmi-

(*Kinder, Küche, Kirche*) akkor is sokak számára vonzó jelmondata ellen.” (*Tardos* [1999] 5. o.) A későbbiekben is, ha a téma engedi (például tsz-szervezés), rögtön beiktat legalább egy bekezdést az emancipációról. Az egyenjogúság saját családjában fia és közeli ismerősei elmondása alapján elsősorban a sok tudomány-minimális háztartás-szabodon nevelkedő gyerekek hármasságát jelentette.

⁸ A folyóirattól 43 oldalt kap, ebből 14 apró betűs, adatokban bővelkedő helyzeteírás, élete első publikációja tehát csaknem egy karcsú könyv terjedelmű.

féle mesterséges eszközzel, térítéssel, propagandával vagy ellenpropagandával nem lehet.” (Uo. 45. o.)

Bevallom, jóval több messianisztikus-balos előítéletet, aufklérista igyekezetet, madiszos-nékoszos dühöt, kommunista bikkfanyelven elkövetett gyalázkodást vártam Kamillától. Igen, egyebek között a „nép ópiumának” megsemmisítő bírálatát vagy legalább az „amerikai kultúrmocsok” terjesztőinek leleplezését. Bizonyára ott munkált benne a hév ('45 szeptemberétől volt tagja a kommunista pártnak), de visszafogta született tudományos lelkiismerete és arányérzéke, nem kevésbé a jórészt ösztönösen képviselt megértő szociológiai attitűd.

De miért vártam tőle annyi szörnyűséget?

A hibák nyomában

Talán mert hanyagul visszavetítettem mindazt a keveset, amit Kamilla soron következő (hogy az ötvenes évek szép szavával éljek) „sematikus” korszakáról tudok. Amikor újságot ír a Szabad Népnél és a Magyar Napnál, amikor 1948 végén Moszkvába megy egyetemre,⁹ s amikor egyre kevésbé lát ki az osztályharcból. Forrásom a szóbeszéd, ám több is annál: kollégái emlékező gondolatai mellett Kamilla önvallomása, illetve férje, Lukácsy Sándor életútinterjúja kínálja a fogódzókat a krónikásnak. Ezek kivétel nélkül arról számolnak be, hogyan lovalta bele magát a késő sztálini (egyúttal „érett” rákosista) abszurd borzalmak nem pusztán passzív elfogadásába, hanem harcos képviselőjébe is.¹⁰

Militáns volt ő persze korábban is. A háború alig ér véget, s Kamilla már akciózik a gimnáziumban. Hagyatéka őrzi egy májusi felszólalását a budapesti középiskolások nagygyűlésén. „Mégis mire való volt az iskola az elmúlt huszonöt évben? – kérdi szenvedéllyel. – Hát arra kérem – adja meg azonnal a választ –, hogy mégiscsak némileg intelligens háremhölgyeket neveljenek a középosztály lányaiból.” Beszédében kikel a német háborús propaganda, a vallás, a fajvédelem ellen, a nők „szülőgéppé” alázását említi, olyanokat mond, mint hogy „a poros germán mítoszról előranciaigálták a római *pater familias* barbár párját”, nem kér a Bécsből visszazárlingózó „reakciós” tanárokból, új tankönyveket követel, s a nők egyenjogúságára a Madiszt hozza fel jó példának. A szónoklatból nem hiányzik a kötelező polgári lelkiismeret-furdalás: „jólneveltségünkhöz hozzátartozott soha észre nem venni ... a munkáslányt vagy parasztfiút. Illedelmesen elkerültük őket, a proletárokat, és sürgősen a zongoránkhöz menekültünk vagy a zsúrasztal mellé ...”¹¹ 1948-as újságcikkei sem mutatják Kamillát tárgyilagos szemlélődőnek. Egyház- és iskolaügyek, nőkérdés és a falusi élet tartozhattak hozzá a Magyar Nap szerkesztőségében. A lapban hol az állami iskolák felsőbbrendűségét hirdeti, hol

⁹ A Magyar Nap 1948. november 16-ai száma közöl fényképet a vonatra szálló egyetemistákról.

¹⁰ Irodalomtörténész barátaim figyelmeztettek: Lukácsy anekdotáit osszam el kettővel. Bevallom, amikor feleségéről beszél, emlékezései egyáltalán nem tűnnek túlzónak. Megpróbáltam nyomon követni Kamilla „begözölését” újságírói tevékenységében, végiglapoztam ezért a korszak egyik bulvárlapjának, a Magyar Napnak az 1947/48-as számait, de sajnos nevét csak ritkán találtam a cikkek alatt Bodó Béláé, Gergely Sándoré, József Joláné, Timár Györgyé és Zsigmondi Máriaé mellett. Meg kellett hát elégednem annak – szomorú – megfigyelésével, miként lesz egy amerikai filmszínésznők kacér képeit közlő és pesti kéjgyilkosok tárgyalásáról tudósító békebeli újságból Sztálin születésnapját ünneplő és Rajkot kiátkozó vadkommunista orgánium.

¹¹ Lányi Kamilla: Felszólalás a középiskolások nagygyűlésén. Lónyai Utcai Új Református Gimnázium, 1945. május 13. (kézirat, 1–6. o.). Ugyancsak a hagyatékban található Kamilla egy rádióinterjújának szövege (1945. október 25.), melyben ismét a „visszazárlingózó leventeoktatók, nyilas és volksbundista tanárok” ellen agitál.

pedig a műegyetem lelkészének úgymond konspiratív magatartását leplezi le. Egy kéziratában pedig a katolikus kollégiumok rejtett hálózata után nyomoz (Lányi [1948b], [1948c]). A Valóságba is irogat: a hároméves terv kapcsán politikai stabilizációt sürget, és rámutat „a tőkés spekuláció, a szabotázs és a reakciós politika összefüggésére” (Lányi [1947], [1948a]). Ám mindez semmi ahhoz képest, ami következik.

Lukácsytól tudjuk például, hogy a komolyzene bolondja, Kamilla egyszer csak ott tart már, hogy kikapcsolja a rádiót, ha Bartókot játszanak benne, hogy csasztuskákat ír, és szovjet műdalocskákat dúdolgat. Miközben férje Budapesten éli a gyermekeit egyedül nevelő apa fárasztó életét,¹² ő Moszkvából serkenti nagyobb önfeláldozásra.¹³ Pedig már túl van egy pártfegyelmin, mellyel azért büntetik, mert megírja férjének, hogy a kollégiumban patkányok mászkálnak az ágyán.¹⁴ És maga mögött tudhat egy szörnyű betegséget is (gyermeket várva skarlátot kap), amitől „elfelejtette azt a három vagy hány nyelvet, amit akkor már tudott, franciát, németet, latint, efféléket újra kellett neki tanulni. Szóval az agyára ment ...” (Rainer [1986] 251. o.)

Ma már nem rekonstruálható, hogy Kamilla mikor „billen át” (vagy vissza) kritikus és önkritikus gondolkodó lényé, ha más nem, Lukácsy 1951-es kegyvesztése minden bizonnyal hozzájárult kijózanodásához. (Igaz, első reakciója az, hogy – dacára annak, hogy épp második gyermekét várja – megszakítja a kapcsolatot férjével.) Fél évszázad múltán szinte érthetetlen, paradox helyzet: a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején egy moszkvai egyetem igenis menedékkül szolgálhatott a megszállottan kommunista, ám öntörvényű magyar egyetemista számára, részben önmaga elől is. Nem volt annyira szem előtt, hogy zaklassák, kirúgják, esetleg bebörtönözzék, de talán neki sem állt igazán módjában, hogy súlyosan provokálja a hatalmat, vagy épp ellenkezőleg (s itt csak reménykedni tudok), hogy kegyetlenül megalázzon, feljelentsen, elítéltesen másokat. „... aki megúsza '49-et – nem hívták haza –, az viszonylag védett helyzetben volt ott ... – emlékezik Kamilla, majd így folytatja: – engem eléggé meglepett, hogy a hazai valóság akkor bizonyos értelemben kibírhatatlanabb volt, mint az ottani. Egy diktatúra első éveit mindig jobban beleszólnak az emberek egyszerű hétköznapi életébe, mint egy rendes, bejártott sztálinizmus.” (Mindannyiunkban ... [1999] 12. o.) Azért kinyílt a szeme a nagy Szovjetunióban, ha nem is túl tágra: egyetemi dolgozataiban önkéntelenül megdicséri Nyikolaj Voznyeszenszkijt, akit addigra már kivégeznek, olyat idéz Maurice Dobbtól, amit nem lenne szabad, s megéri az ázsiai termelési mód tabuját is. Egy kis botrány mindig van körülötte. Minimum makrancos és szókimondó.

Hazajöve, 1953-at írunk, nem kell neki a felajánlott tervhivatali állás. Visszahúzza a valóság, már nem az azóta rég szétvert nékoszos folyóirat, nem is a paraszti hitvilág, hanem a (mező)gazdasági realitások. Antropológiai érzékenységből mindenestre megőriz valamit, hiszen a makrotervezés ködös ábrándjai helyett az kezdi érdekelni, hogy az árakat mi is mozgatja „földközben” a mindennapokban. S láss csodát, a Belkereskedelmi Minisztérium szigorúan presztízsmentes hivatalnoki állását választva, hamarost az agrárium szomszédságában találja magát megint! Miközben hetente fölhívja a megyéket,

¹² „... minden nyáron szült egy gyereket, ... és azok itt maradtak rám. ... előfordult, hogy Révaitól hazakéredzkedtem szoptatni.” Lukácsy ekkoriban magas rangú kultúrfunkcionárius. Három gyermekük születik (Éva, 1949; András, 1952; Gábor, 1954), házasságot csak Kamilla 1953. tavaszi hazatérte után kötnek. András fiukat egy ideig gyermekotthonba adják (Rainer [1986] 109. o.).

¹³ „... Két hülye pártszent, két hülye bolsevik került össze, és akkor még hülyítettük is egymást. ... És gyötört az, hogy Moszkvából nem mindig megértő, hanem inkább még több munkára ösztönző felhívásokat kaptam.” (Rainer [1986] 109. o.)

¹⁴ Tardos így emlékezik: „... amikor szovjet ösztöndíjasok voltunk, és nem tudtuk, hogyan mondjuk el az igazságot a honfitársainknak a szovjet életről, ő megtalálta ennek az útját. Széles körben terjesztette, hogy ... milyen elmaradtak a viszonyok...” (Tardos [1999] 5. o.)

hogy közölje velük, hány forint és fillér lesz aznaptól a krumpli ára (*Mindannyiunkban ...* [1999] 15. o.), képtelen elviselni, hogy fogalma sincs, miért pont annyi az annyi az általa kiadott utasításban, és csökönyösen mérni szeretné az árszínvonalat. Rögtön hozzászom, nem azért, mert az első Nagy Imre-s fordulat zászlóvivője vagy akár közkatonája akarna lenni. Csak úgy. Mert mérni kell. Mint azt, hogy hány jehovista akad Bűdszentmihályon, milyen korúak és neműek, továbbá mekkora birtokuk van (és volt). Rájön, ahol nem lehet/szabad mérni, ott nagy a baj. S ahol nagy a baj, ott csinálni kell valamit: „... hajlamos voltam arra, hogy ha valami nem stimmelt, akkor nekiláttam megkeresni a hibát” – emlékezik Kamilla (uo. 16. o.).

A hibakeresésben nem ismer sem istent, sem embert (később sem), hajtja előre makacs racionalizmusa. Két nagy tekintélyű elvtársába/kollégájába is beleköt, mondanom sem kell, olyanokba, akikkel közel azonos oldalon áll. Ha „nem stimmelt valami”, azonnal írni kezd, és nem túlságosan érdekli, ha nem publikálhatja véleményét. Hát valóban nem publikálhatja. '56 előtt még nem, azután meg sokáig már nem. Péter György első reformtanulmányának bírálatával nem készül el [„a kézirat ... szerencsére elveszett” (uo.) – néz vissza örömmel], de Nagy Tamás egy, a Szabad Népből megjelent cikkének kivésésével igen (Nagy [1956]). Megsemmisítő kritikai megjegyzéseit a Petőfi Kör vitáján 1956 májusában a politikai gazdaságtan hazai atyamesterének a képébe is vágja. Egyébiránt valahonnan innen datálható Nagy Tamás reformista fordulata, ha Kamilla '56 után úgy dönt, hogy mondjuk, bádogosként folytatja tovább a szocializmus építését, akkor is elévülhetetlenek lettek volna az érdemei a magyar közgazdasági reformgondolat felvirágoztatásában. Más kérdés, hogy mennyire csodálta ő azt a virágot ..., kivált a reformkor vége felé.

Mi a baja Péter Györggyel? Nem sokat tudni erről, visszaemlékezésében Kamilla logikai ellentmondásokról beszél, arról, hogy Péter csak a fogyasztásicikk-piacok részleges felszabadítását javasolja, és nem tisztázza, miként befolyásolja ez a központi tervezés menetét. Figyelem, nem állít magának szobrot, kijelentvén az évszázad végén, hogy ő, Lányi Kamilla már a század közepén több piacot és kevesebb tervet akart volna! Mindössze azt igényli, hogy ha valaki *a*-t mond, mondjon *b*-t is, bármi legyen is az *a*. Nagy Tamás nem ússza meg ilyen szárazon. Kamilla fennmaradt kézírata hemzseg a felségsértésektől (Lányi [1956/1989] 173–177. o.). Nagy érvelése – írja hihetetlen szenvedéllyel – tudománytalan, apologetikus, méltatlan, megbotránkozató, a szerző vulgarizál, ferdít, elken, letagad. Ez már hamisítatlan reformerszöveg, mégpedig '53 júniusa szellemében. Az első öt éves terv életszínvonal-rontó hatásaival indul, az 53-as fordulat visszacsinálásának ostromozásával és a nehéziparosítás értelmének megfricskázásával folytatódik. Kamilla nem feledi kedvenc témáját, a mezőgazdaságot sem: a falut elszegényítő kötelező beszolgáltatást feudális módszernek bélyegzi, árutermelést követel naturalizálás helyett – látszik, szívében viseli a vidéken tengődő, seregestül a városba kényszerített parasztok sorsát.

Ő nemcsak *b*-t, hanem *c*-t is mond, Nagy Tamás személyében az egész hivatalos gazdaságpolitikának nekiront. Még pártzsargonban beszél, akárcsak Nagy Imre köréhez tartozó eszmetársai és barátai¹⁵ („a tömegek aktivitása kibontakoztatásának elengedhetetlen feltételeiről”, a „jövő csíráinak felfedezéséről”, arról, hogy a „XX. kongresszus mire kötelezi a tudományt”) (Lányi [1956/1989] 173., 177. o.), de éppoly vakmerően, hisz nem tudhatja, kézírata nem torzul-e önfeljelentéssé egy szempillantás alatt. Emlékeztetőül: '56 tavaszán járunk. Tessék tájékoztatni a népet – dörög a Petőfi Kör vitáján – nemcsak a hazai gazdaság állapotáról, hanem a KGST-országokéről is, hisz ez idáig „a KGST üléseiről szóló kommunikék általában megelégszenek azzal, hogy megtárgyalták a soron

¹⁵ „... a márciusi határozat ... [a]z azért már sok volt. ... el voltam szánva. Sokakkal találkoztam, akik a Nagy Imre-csoportban vagy annak a szélén voltak, elég sok íróval, újságíróval, úgyhogy nagy csevegések, fecsegések és értesüléscserelek és minden egyebek estek.” (*Mindannyiunkban ...* [1999] 16. o.)

lévő kérdéseket, és megfelelő határozatokat hoztak” (*Hegedűs–Rainer* [1989] 125. o.). A világgazdaságba való betagozódás igényével (íme egy másik későbbi szívügy) itt jelentkezik először a nyilvánosság előtt. Mérés, igazmondás, következetesség, transzparencia, tények: olyan közgazdaság-tudományért harcol, mely „nem a határozatokból értesül a népgazdaság helyzetéről, nem is egyszerű magyarázója annak, ami van ...” (*Lányi* [1956/1989] 177. o.). Kamilla lázasan keresi a hibát.

Eközben nincs jobb dolga annál, mint hogy a KSH statisztikai zsebkönyvét népszerűsítse pár nappal a felkelés előtt. Mert a Hivatal végre mérni és (közel hitelesen) tájékoztatni próbál. „Annyi év semmitmondó százalécai és indexszámai után most bárki megtudhatja, mit és mennyit termelünk, fogyasztunk, halmozunk fel – tonnában, méterben és forintban. Megnyugtathatjuk a hitetleneket: a Zsebkönyv számai megegyeznek a négy-nullás TÜK-anyagokéval, s ha némelyik adathoz mégis kétely férhet, annak oka nem az éberségben, hanem a rossz statisztikai módszerekben keresendő.”¹⁶ Mire figyel Kamilla, amikor statisztikát olvas? Arra, hogy az iparosítás lényegében üres építkezés, hogy az átlagos birtoknagyság tovább csökkent, de a parasztgazdaságok még mindig termelékenyebbek, mint a termelőszövetkezetek, hogy a magyar gazdaság nyugati nyersanyagból csinál keleti exportcikket, és eladósodik, hogy titkos a fizetési mérleg, bizonytalanok a reálbér-, és nem ismeretesek a foglalkoztatási adatok stb., ám az is ingerli, hogy sem a nemzetiségekről, sem a határon túli magyarokról nem készült felmérés.

Minden jel arra mutat, ekkorra már meglehetősen pontos a diagnózisa a tervgazdaság bajairól, s a gyógymódokról is vannak bizonyos – rendhagyó – elképzelései. Rendhagyó – mondom –, hiszen jóllehet a majdani reform-közgazdaságtan felé tájékozódik, ám ez '56-ban még igencsak majdani. A kánont, legalábbis annak magyar változatát, még csak most kezdi el írni Bródy, Kornai, Liska, Péter, Varga és a többiek. Még jó ideig nincs új – reformer – ortodoxia, még mindenki (eléggé tétován) heterodox a régihez képest. Ezt akkortájt revizionizmusnak mondták azok, akik üldözték. Az üldözöttek meg azt se tudták, mit mondanak/mondhatnak.

Átbillenve

Az új nyelvhez Kamillának is szüksége volt '56 katarzisára. Járja a pesti utcát, ott van mindenütt, ahol egy lázadó kommunista értelmiséginek lennie kell. (Még a párt újraalapítását kezdeményezőik egyik csoportjában is feltűnik november 4-e előtt.) Lelkes, ám idegenkedik a felkelők egy részétől és a koalíciós idők főszereplőinek ismételt látványától, a második szovjet invázió után elveszti maradék illúzióit is, de nem disszidál („ha az ember főzött valamit a nép számára, azt szenvedje el a néppel együtt” – vallja férjével közösen; *Rainer* [1986] 219. o.), s hallani se akar róla, hogy visszalépjen a pártba. („A Belkereskedelmi Minisztériumban valamikor decemberben nagyon megfenyegetett az új pártszervezet. Behívtak, és az egyikük azt mondta nekem kedvesen, hogy ha nem vagyok hajlandó belépni a pártba, akkor ők elvitetnek. Én bevágtam akkor az ajtót.”)¹⁷ (*Mindannyiunkban ...* [1999] 17. o.) Néhány hónapnyi menedék az Árhivatalban, majd inkább kesztyűt varr, slágerszöveget ír, kertésznek áll, adminisztrál – mindezt pár-pár napig mindössze, mert folyton utánanyúlnak. „Hát akkor jöttek csóstitül a bosszúk, nejem majd ráment” – emlékezik Lukácsy majdhogynem tárgyilagosan (*Rainer* [1986] 238. o.). „Hamarosan vad éhezések következtek, lényegében krumpli és kenyér ...” (uo. 218. o.)

¹⁶ A recenzió az Életképek című tervezett folyóirat számára készült (lásd a megjelenő kötetben).

¹⁷ Férje emlékezése szerint később sem békül meg azokkal az ötvenhatosokkal, akik lepaktálnak Kádárral: „ez az ő kicsit merev gondolkodása” (*Rainer* [1986] 222–224. o.).

Kamilla ezt szebben fejezi ki késői Bibó-tanulmányában: „Akinek családja van, és próbálta, az tudja, hogy a nyomor megeszi az ember idejét.” (*Lányi* [1998a] 257. o.) Megússza a letartóztatást, marad azért néhány szabad perce, esze van, mihez fog ilyenkor egy tette kész ökonómus? Mi máshoz, ír egy regényt. Egyebek között ’56-ról. „... Címet én adtam neki – mondja Lukács –, »András nap után az idő«, döbbenetes vallomás volt, elég modern eszközökkel megírva, hihetetlen intelligens a feleségem, hihetetlen tehetséges, szinte mindenben. Képzőművészethez, zenéhez, mindenhez ért, közben sült közgazdász.” (Uo. 239. o.) A könyvet persze nem adják ki (férje szerint azt hiszi a cenzor, hogy ő írta „Lányi” álnéven), Kamilla meg első haragjában elégeti a kéziratot. Az utókor nevében tiltakozom e barbár tett ellen.

1959-től 1963 elejéig a Kálvin téri áruházban irodista, időnként pénztáros vagy eladó, fordít és recenziókat ír „négerben”, míg Tardos Márton fel nem veszi a későbbi Konjunktura- és Piackutató Intézetbe,¹⁸ ahol haláláig, tehát vagy negyven éven át dolgozik ezek után. Hivatatosan is kutató közgazdász lesz, csak még tesz egy nosztalgikus kitérőt előtte: 1960-ban „a Néprajzi Múzeum igazgatójától kaptam egy papírt, hogy elmehetek szociográfiát csinálni Tiszakécskére” (*Mindannyiunkban ...* [1999] 18. o.). Vissza tehát a Tisza mentére több mint egy évtized elteltével, most már nem egyszerűen beszélgetni, hanem szabályos kérdőíves felmérést készíteni a szövetkezetbe frissen belép(tet)ett parasztgazdaságokról. Mi érdekli Kamillát a Béke Tsz-ben úgymond tudományosan? Az biztos, hogy nem a személyes történetek, bár azok fölöttébb zaftosak lehettek akkoriban, hanem a szikár tények. Ő tudni akar, nem sejteni (együtt érezni, politizálni meg úgy sem lehet), ezért a korban szokatlan, valósággal hősies szcientizmussal fordul megismerése tárgyához, a „pontosan mennyi?” kérdését görgetve maga előtt.

Visszaemlékezéséből kitűnik, hogy e tanulmányát¹⁹ fontosnak vélte, s nagyon sajnálta, hogy – bár Erdei Ferencről Márton Jánoson át Szalai Sándorig sokan olvasták, és (talán) támogatták is – sohasem látott napvilágot. (*Mindannyiunkban ...* [1999] 18. o.). A rövidesen megjelenő Lányi-kötet sem közli, részben mert töredékes és befejezetlen a kézirat (mondja a szerkesztő), részben pedig azért (mondom én), mert – elnézést – lehetne jobb is ez az írás. Ha mondjuk, egy évtizeddel később, amikor már megismerkedhetett a naturálgazdaság neurathi elméletével vagy Alekszandr Csajanov hasonló elgondolásaival az orosz parasztgazdaság működéséről és a munka természetbeni méréséről, Kamilla ismét elővette volna adatait, hogy újraértelmezze őket, biztos, nem lenne ezen a véleményen a 21. századi olvasó. A szövegnek ebben az állapotában azonban mindössze sokat ígérő adathalmazt lát, melyet leginkább egy helytörténész, esetleg a kollektivizálás magyarországi történetét kutató szakember használhatna sikerrel.

A szikár tények ismertetését ugyanis nemhogy szikár következtetések, de semmilyen következtetés nem koronázza. Sőt, semmilyen hipotézis nem előzi meg. Kamilla, mondhatni *real time* (mint írja, „azonnali, mégis történeti”) kutatást kezdeményez: az érdekli, hogy „a parasztság miféle ... átmeneti megoldásokon keresztül tér át egy merőben újfajta gazdálkodásra”, melyben „a családtagok által kifejezhető munka mennyisége és minősége fogja megszabni a család minden tervét, munkaszervezetét és életszínvonalát”. Ám mint ha jobban izgatná a vizsgálódás módszertana. Célja „az áttérés tényeit ... a megszokott szociográfiai vagy riportszerű módszereknél objektívabb, jobban általánosítható, lényegében számszerű módon összegyűjteni, csoportosítani és leírni”. A „mi is az a munka-

¹⁸ „Március első napjaiban megjelent egy bőrkabátos fiatalember, akit nem akartam beengedni a lakásba. Különbösen is Lukács Sándornét kereste, és azt mondtam, hogy itt ilyen nincs. De nem adta föl, és kiderült, hogy ő a Magyar Kereskedelmi Kamara káderese.” (*Mindannyiunkban ...*[1999] 19. o.)

¹⁹ Lányi Kamilla: Harminchétf szövetkezeti háztartás gazdálkodási formái a belépés évében. Hagyatékban maradt kézirat, 1960–1961, 1–47. o.

egység?” nagy közgazdasági kérdése, mely az érték és a kalkuláció fogalmi távlatait nyithatná meg előtte, hidegen hagyja (vagy tudja, ilyen messzire nem merészkedhet), és szorgalmasan halmoz adatot adatra. Igen szerényen persze, majd mindegyikről elmondva, miért is nem igazán pontos. Leszögezi, „egzakt” és „szisztematikus” akar lenni, vigyázva arra, hogy „az adatgyűjtő hely- és tárgyismerete, valamint más egyéni tapasztalatai és benyomásai” alig befolyásolják a felmérést.²⁰ Kaphatott ő eleget annak idején a szektatanulmány „szubjektívizmusa” miatt ... Ma már talán mindegy is, az viszont érdekes, miként küzd benne a szociográfus a statisztikussal, illetve a nemsokára a magas matematikához vonzódo közgazdással.

Azt szeretné megtudni, ki mit és mennyit dolgozik a faluban a tsz-szervezés előtt és után, mit termelnek piacra, mit osztanak el a szövetkezeten belül és kinek, mennyi a „magán” és mennyi a „köz” – csupa fontos paraméter. Mindehhez van egy körülbelül 5 százalékos mintája, mely több sebből vérzik, nincsenek rendes jövedelemadatai például, egy szó mint száz, kvalitatív esettanulmányt bármikor írhatna, ha szóba elegendne adatközlőivel,²¹ de ő ragaszkodik a kvantifikáláshoz. Tudományos lelkiismerete viszont nem alszik, ezért végigmagyarázkodja az adatelemzést. Ha spekulálhatok egy kicsit, az épp reformerré váló '56-os közgazdászértelmiség évtizedeken át nem múltó dilemmáját sejttem Kamilla bizonytalan mondatai hátterében. Jó szemmel felismeri ugyanis, hogy az új kollektívizálási hullámmal esély van arra, hogy kedvenc parasztjainak jobbra fordul a sora, titkolni próbálja, de tetszik neki, ahogy az új termelőszövetkezeti tagok az első pillanattól fogva saját képükre formálják a szövetkezetet, átmentve vagy újjáélesztve a magángazdaság bizonyos elemeit az új intézményi keretek között, ámde szocialista énjé tiltakozik a falusi rétegződés bemerevedését tapasztalván (vö. nagygazdákból tsz-elit). '56-os énje pedig talán attól tart, hogy a szövetkezetesítéssel a kádárizmus sikertörténete indul, s idővel az „új undokok” a mezőgazdaságban találják majd meg legfőbb legitimációs forrásukat.

Tisztán látja, és – hangsúlyozom – rendkívül korán, hogy a háztáji rendszer „második kis földosztással” jár, de – mint mondja – „protekciónista viszonyok” között,²² hiszen nem a szegények a legaktívabbak a tsz közéletében, s a legjobb földek és munkák a tűz közeli gazdagabbaknál maradnak (nekik jutnak), akik ezért meglepően jól el tudják képzelni félmagán jövőjüket a „kollektívben”. Kamilla mindezt majdnem pontosan ezekkel a szavakkal fejezi ki, szókimondását feltehetően az is korlátozza, hogy nem szeretne a tudomány örvén újkulakozó feljelentővé válni. Fontos felismerés küszöbén torpan hát meg, de ne feledjük: legtöbbször eszmetársa, a bátrabbak is, ez idő tájt igen messze vannak még a hasonló küszöböktől: van, aki „lemerül és kibekkel”, van, aki marxizál, van, aki „polgári közgazdaságtant” tanul, és a tervezés matematizálásában reménykedik, és van olyan is, aki fél/idegenkedik az empíriától, alkalmasint egyenesen lenézi azt.

²⁰ *Harminchét...*, 1–4. o.

²¹ Nem tud, nem figyelni persze: „A kécskei gazda így beszélt magáról vagy a felebarátjáról: »és akkor a pógár bemegey a tanácsba ...« A kis-, közepes és nagyobb birtokos parasztpolgárok így nevezték magukat. Kécske az a hely, amelyről Móricz az Egy boldog falut írta, ahol a harmincas években fürdőszobákat építettek. Szóval azok ott csakugyan polgárosodtak. Ezt annyira komolyan vették, hogy nagyon pontosan betartották a munkaerővel kapcsolatban minden létező előírást. Számukra önbecsülés kérdése volt, hogy a munkanap attól addig tart, a fizetség ennyi és ennyi, az ételt ekkor és ekkor kell fölszolgálni, az OTI-ba ekkor és ekkor kell befizetni, a kollektív szerződés szerint ez és ez jár.” (*Mindannyiunkban ...*[1999] 28. o.)

²² *Harminchét ...*, 24–25. o.

A „sült közgazdász” és az új mechanizmus

Szalai Sándor meglátja Kamillában a szociológust, hívja is akkortájt debütáló időmérleg-kutatásaihoz, de ő a Kopint mellett dönt.²³ „Olyan társaság volt ott együtt, amely szeretett mindenféléről vitatkozni” – emlékszik vissza arra a tényre, hogy választásával egy-szersmind a reformgondolkodás sűrűjébe csöppent (*Mindannyiunkban* ... [1999] 20. o.). A tervutasításos/lebontásos gazdaság képtelenségéről írott dolgozatával indít (sajnos elveszett), majd terjedelmes tanulmánnyal rukkol ki a szomszédos országok gazdasági mechanizmusairól („hivatalos használatra”, ha még emlékszik valaki e besorolás akkori szigorfokára), egyben megágyazva tizennégy esztendőn át tartó szilenciumának, már ami a reformügyekben való publikálást illeti.²⁴ Vajon mi volt olyan cenzorpuskaszto ebban az írásban?

Először is a szerző ismeretei. Kamilla nem átalott ugyanis utánanézni a bolgár, cseh-szlovák, jugoszláv, keletnémet, lengyel és szovjet reformkísérletek folyó történetének, ha nem volt elsődleges forrása, a (baloldali) szovjetológia irodalmából is merített, és tárgyilagosan tárta kollégái elé azokat a tényeket, melyekről legtöbbjük tőle értesült elő-ször, pedig véleménye már régóta volt róluk. Bauer Tamás és Soós Károly Attila előtt tudomásom szerint nem készült Magyarországon Kamillához hasonló mechanizmuskom-paratisztika. Ám ő nem elégszik meg a tudományos ismeretterjesztéssel, hanem sürgősen ítélezik is, nem is akárhogy: meglátásainak többsége a reformerkánon fontos alkotó-elemévé válik, anélkül, hogy a kutatói közösség sűrűn idézte volna később a „meglátót” magát. Aki, különösebb elfogultság nélkül vizsgálja a tervezési és beruházási rendszereket, a döntési hierarchiákat, az intézményi berendezkedéseket stb., kerek perec leszögez-ve: igenis, sokféle gazdasági mechanizmus van, melyek mind alaposan eltérnek a szoci-alizmus „irreális gazdasági absztrakción” alapuló normatív modelljétől (*Lányi* [1966] 79. o.). Ezeket a mechanizmusokat persze nem mind kedveli, de egyenrangú egyedek-ként szedi ízekre őket. Nem játssza el, hogy a szovjet egyed voltaképpen már tartalmazza mindazt, amit a liberálisabb reformgondolatok épp előirányoznak szerte a régióban, to-vábbá nem találja meg a NEP-ben a kelet-európai mechanizmusok archetípusát, unottan szemléli az NDK büszkeségét, a *Neues Ökonomisches System* úgymond csúcsmo-delljét, és meri szeretni („átplántálhatónak” érzi) a jugoszláv elgondolások némelyikét. Sőt, ez utóbbiakat kicsit megcsipkedve tovább lép, jelzi, hogy egyelőre az öngazgatási rendszer nem állja ki a szociáldemokrata jóléti állammal való összehasonlítás próbáját. Öngazga-tás? Szociáldemokrácia? Megint tisztán lát, és szuverén módon beszél, egymás után érintve meg a tabukat.

Szeretne matematikailag korrekt osztályozással szolgálni, s szinte bocsánatot kér az olvasótól azért, hogy munkája „történeti és adatközlő jellegű” lesz, hiszen „egzakt tudom-ányosságról a mechanizmust illető vizsgálódások közepette ma még (!) nem beszélhe-

²³ Valószínűleg komoly töprengés után: „... meg kellett nézmem ... , hogy mi történt közben a szociológi-ában. Akkor találkoztam például először Moreno nevével, hát el kellett olvasnom. ... nem lett volna nagyon nagy pályaváltás, ha a közgazdaságból átmegyek a szociológiába” (*Mindannyiunkban* ... [1999] 18–19. o.).

²⁴ Két apró momentum a cenzúra történetéből: „... egy hölgy úgy értette – jegyzi meg Kamilla némi szarkazmussal –, hogy ezek az ő témái, elment a párttitkárhoz, és elmondta, hogy itt valaki, akinek köztu-dottan flekkjei vannak, elveszi a témáit, és a Zürcher meg a Die Presse is ír róla.” Ekkor lép be Nagy Tamás másodsor az életébe: „mesélik, hogy valamikor '67-ben ... bement a pártközpontba megkérdezni, hogy nem lesz-e baj abból, hogyha ezt kiadják [a mechanizmustanulmányokból készült könyvről van szó – *K. J. M.*]. Ott meg azt mondták, hogy nem kell idegesíteni az embereket, csak megzavarja őket, meg most már ügyis jön a reform. Így véteget le a könyvem a napirendről.” (*Mindannyiunkban* ... [1999] 32., 33. o.) Az egész műből mindössze egy nyúlfarknyi összefoglaló látott napvilágot (*Lányi* [1965]), illetve három még rövidebb cikk a Külkereskedelem című lapban.

tünk” (Lányi [1966] 7. o.). Nem mond le azonban a rendszeres kifejtés igényéről, és akkurátusan definiálja az egyes típusokat. Felismeri, hogy piacgazdaság (szocialista, természetesen) mindössze a jugoszláv és talán a cseh reformtól várható, de nem vagdalkozik. Felfigyel hiányosságaikra, és az általa nem favorizált típusokban is lát valami elfogadhatót. Ami igazán érdekli, az a verseny, egyszersmind a rendszeres piaci kapcsolatok, a nyugodt üzletmenet lehetősége. Nehezményezi ezért, ha a reform nem jár decentralizációval, ha nem hagynak elég pénzt a vállalatoknál, ha a vevő kiszolgáltatott marad a piacon. S ami majd 1989-ben tölti el különös aggodalommal, ha a változások megálmoldói elmulasztják, hogy „legalább az átmeneti időszakban védelmet és biztosítékokat nyújtsanak a munkavállalóknak” (Lányi [1966] 86. o.), enyhítendő az átállás megpróbáltatásait. Lenini (hogy ne mondjam, trockiji) kifejezéssel él, amikor „államkapitalistának” nevezi az általa legmerészebbnek tartott csehszlovák reformprogramot, de ez önmagában nem lenne szitokszó nála, ha nagyobb szociális érzékenységet tapasztalna a prágai reformerek javaslataiban.

Még ennél is jobban borzolja kedélyét a *par excellence* államközpontú utópiák, s nem kevés bátorsággal megy neki a vezető szovjet matematikai közgazdászoknak. A tervgazdaság „tudományosításának” eszméje a legkevésbé sem vonzza Kamillát – egy olyan időszakban, amikor majdani radikális reformközgazdászok egész sora flörtöl még a Nyugaton „komputópiának” nevezett kibernetikai irányzattal. Nyemcsinov modelljétől egyenest megretten, az szerinte „megszünteti a gazdaságot” mint olyat, szereplőit a matematikailag meghatározott központi célok pusztá végrehajtóivá degradálja. Rokonszenvezik ugyanakkor Kantorovics és Liberman elgondolásainak összeházasításával, mert e szellemi frigyben egy, a piaci impulzusokra figyelmes, decentralizálható, a vállalatokat önállóító, rugalmas, és ami a legfontosabb, működőképes mechanizmus előképét látja (Lányi [1966] 86–89. o.).

Visszatekintve élete legnagyobb – pozitív – élményeként jellemzi a '68-as reform előkészítésében való részvételét.²⁵ Ráadásul haláláig sokkal jobb marad a véleménye róla, mint legtöbb kollégájának, a későbbi reformradikálisoknak, akik az idő előrehaladtával mindinkább az új gazdasági mechanizmus korlátait, beépített fékjeit, politikai kompromisszumait emlegették (vö. Lányi [1998b]). Nem volt ő egy reformbizottsági bennfentes, legfeljebb azok egyikét-másikat látta el jó tanácsokkal, inkább azonban vitázott velük, bírálta őket a maga keresetlen modorában. Nem hagyja például nyugodni agrárius énje, és 1968-ban tanulmányt ír a természetes termékcseréről falun [ezt sem publikál(hat)ja, Erdei Ferenc nem szereti] (*Mindannyiunkban* ... [1999] 23. o.), Kamilla ugyanis nem akarja elfogadni a mezőgazdasági reformerek gőgjét, miszerint vidéken a reform, a piacosítás már javában tart. Büszkeségükbe azzal is beletenyere, hogy az agrárexport hiányossága-it is kipellengérezze. Hogy Magyarország élelmiszer-termelésre lenne hivatott? Hogy különlegesen volnának a természeti adottságai? Hogy agráriuma a kivetelen keresztül el tudná tartani az egész gazdaságot? Hogy minőségi lenne a mezőgazdasági kínálata? Nincs olyan apologetikus aranyigazság, melyet szó nélkül hagyna (Lányi [1968]). Ekkoriban többször is megfordul Franciaországban: „az foglalkoztatott nagyon, hogy mi kellene ahhoz, hogy valami módon csatlakozhassunk a Közös Piachoz. Rettenetesen vágytam oda ...! Tudniillik az valami nagyon igazi dolog volt. ... A másik ... a KGST-t olyanná tenni, hogy ki lehessen benne bírni legalább.” (*Mindannyiunkban*... [1999] 22. o.)

Alighogy valamennyire konszolidálódik a reformertábor a hatvanas évek második felében, Kamilla máris megkezdi „kinn is vagyok – benn is vagyok” játékát, melyhez élete

²⁵ „Az valami fantasztikus, amikor az ember szeme láttára születik meg valami piacszerű dolog. ... viták, veszekedések, följelentések vannak belőle, nyereség meg veszteség van. Elképesztő volt!” (*Mindannyiunkban* ... [1999] 23. o.)

végéig ragaszkodni fog. Ébredező liberalizmusa a szó szoros értelmében piaci. Méghozzá – jobb híján nevezem így – *grassroots* típusú. Elbűvöli, amikor a piaci szereplők „alulról” okosan kezdeményeznek, amikor spontán ügyleteik, szokásaik intézményekké szilárdulnak, és idegenkedik attól, amit Hayek „társadalmi mérnökségnek” hív, a fölülről nagyokosan kitalált reformoktól, melyek nincsenek köszönő viszonyban e szereplők zsigerien okos magatartásával. Tévedés ne essék, Kamilla nem szabályozásellenes, ha a szabályok teret engednek a piacnak, semmint teret vesznek el tőle. Állambarátnak persze korántsem nevezném, sőt az emberi és állampolgári jogok dolgában már-már az anarchizmust súrolja szuverenitásigénye, mondhatni szabadgondolkodói lénye. Címet, rangot nem kedvel, semmilyen kiváltságot nem tud elfogadni, sem feudálist, sem kommunistát, s – mint oly sok (kelet-közép-)európai liberális – versenyt követel, ám annak győzteseivel – örök plebejusként – nem szívesen parolázna. Az ártatlan vesztesek sorsáért (de csak az ártatlanokéért) pedig személyes felelősséget érez. Előrebocsátom, mindez kissé megnehezíti majd számára az azonosulást a '89 utáni világgal.

Életfilozófiáját személyesen is volt szerencsém megismerni: a hetvenes évek elején találkoztunk és beszélünk a fentiekhez hasonló dolgokról először. Egyetemista voltam, és a Kopintba keveredtem nyári gyakorlatra, ő pedig arról volt híres, hogy azonnal szóba állt a diákokkal. Magáról persze nem beszélt, világlátása azonban már első szarkasztikus-érdeklődő mondatain átsütött („nézze, kedves Kovács János Mátyás ...”). Hallván például, hogy a szovjet húszas évek érdekelnek, úgy vizsgáztatott le a korai Sztálinból, tökéletes történelmi kérdésekkel firtatva vajon „komolyak-e a szándékaim” (vagyis nem pusztán politikai frusztrációimat öltöztetem-e a tudomány mezébe), hogy csak jóval később tudtam meg Tardostól, amiről Kamilla hosszú beszélgetésünk alatt egy árva szót sem ejtett. Jelesül, hogy *iz Moszkvi* ismeri a sztálinizmus anatómiáját. Azt viszont rögtön kifejezésre juttatta, hogyan vélekedik Brezsnyevről. Nem láttam lakatot a száján.

De vissza az új mechanizmushoz! Mi volt az, ami annyira megragadta? Hallgassuk csak: „úgy gondolom, hogy viszonylag működőképes áru- és szolgáltatási piacokat hozott létre a reform, mégpedig oly módon, hogy a kereskedelmi célra előállított áruk és szolgáltatások mennyisége és az abban részt vevő emberek száma növekedhetett” (uo. 21. o.). Kicsit sajnálja, hogy a pénz- és tőkepiac jogi-szervezeti kereteinek fölállítására már nem jutott a politikai kurázsiából, de elismeréssel szól az egyébként „iszonyúan rossz”, ám Kelet-Európában egyedülálló termelőeszköz-kereskedelmi vállalatok engedélyezéséről. Épp azt szerette tehát a '68-as reformban, amit szerinte később a „monetarista forradalom” vesz vissza a kapitalista gazdaságokban: „amit piacgazdaságoknak neveznek, olyanná vált, hogy lényegesen csökkenti a hagyományos piaci tevékenységek mennyiségét, és az azzal foglalkozni engedett emberek számát – miközben mást nem ad helyette” (uo. 20–21, 28. o.). Erre az – idő előrehaladtával mind nosztalgikusabb – vezérmotívumra még visszatérek. Itt elég annyit rögzíteni, hogy Kamilla a kiskapitalizmust egyre jobban fogja kedvelni, mint a nagyot, a jólétit, mint a globális-pénzügyit, a közös piacszerű integrációkat, mint a multik világhálózatát, pontosabban: az ezredvégi kapitalizmust egyszerre tartja majd versenyszűkítőnek, demokráciahiányosnak és szociálisan közönyösnek. Neki piac kell, hús-vér szereplőkkel, mind többel, akik vállalkoznak, újítanak, alkudoznak az árakról, teremtve rombolnak, miközben az állam féken tartja a monopóliumokat, és gátat szab az egyenlőtlenségeknek. Leginkább a késői Schumpeter jut róla az eszembe, a Kapitalizmus, szocializmus, demokrácia Schumpetere.²⁶

²⁶ Monopóliumok és nemzetközi pénzügyek dolgában igazságtalan lenne egyenesen Buharinra, neadj'isten Leninre asszociálni, de nem tagadom, ők is megfordultak a fejemben. Igaz, az utóbbi azonnal lenarodnyikozná Kamillát. Hilferdingről essék szó később.

A reform védelmében – külön utakon

Mint megannyi reformközgazdász, a hetvenes éveket Kamilla is lényegében azzal tölti, hogy leltárt készít az új mechanizmusról. Igen ám, de őt nem az foglalkoztatja igazán, hogy e gépezet készítői mely fogaskerekeket nem építettek eleve bele (a tőkepiac hiánya például bántóan kevésbé érdekli), vagy hogy elrontói melyeket emeltek ki belőle, hanem az, hogy melyek maradtak mindezek dacára benne. Nem voltak különösebb illúziói, nem is csalódott hát nagyot. Furcsa mód mert hosszabb távon gondolkodni, rezignáltan, amint az elvárható a gazdaságtörténet iránt érdeklődő, Polányi Károlyt vagy az *Annales*-kör jeleseit olvasó közgazdásztól. Arra volt kíváncsi, elindított-e olyan spontán piaci folyamatokat a reform, melyeket nehéz lesz visszafordítani, életre hívott-e olyan piaci intézményeket, melyek alkalmasint idegen, sőt ellenséges környezetben is gyökeret ereszhetnek. Ez a „van időnk” (pontosabban a „másunk sincs”) bölcsessége. Tessék csak nyugodtan protestálni az új mechanizmus megtorpedózása miatt – gondolhatta –, bőven megérdemlik a tiltakozást a Biszkuk, Gáspárok és Németh Károlyok, valamint teljes udvartartásuk, de közben lássuk azt is, mit remélhetünk *à longue durée!* 1973/74-ben írja első intézeti tanulmányát a reform talán maradandó vonásairól, ez 1979-re érik rövid, de nagy hatású folyóiratcikké, vele tér vissza Kamilla másfél évtized múltán a reform-közgazdaságtan irodalmába (*Lányi* [1979]).

Azonnal egy újítással, terminológiáját tekintve mindenképpen. Sutba vágja az egész „terv és piac” diskurzust, nem beszél „indirekt tervgazdaságról”, a „vállalati önállóság és a központi irányítás dialektikájáról”, továbbá nem használ még ezeknél is képletegyebbe kifejezéseket. Helyettük bedobja a köztudatba a „vállalati környezet” fogalmát, és ezzel egy csapásra fordít (pontosan 90 foknyit) a szokásos perspektíván: az állam és a vállalatok hierarchikus viszonyára fixált reformer nézőpontot (vö. recentralizáció, tervalku helyett szabályozóalku stb.) egyelőre nem elmarasztalva, csendben, de határozottan a horizontális kapcsolatok fontosságára hívja fel kollégái figyelmét. Azért nem állja meg, hogy ne hozza szóba a reformerek Nyugatról kölcsönzött – ahogy ő mondja – „intuitív” piacfogalmát (uo. 30. o.). Behaviorista megközelítéssel él, a vállalatok magatartásának szociológiai, jogi és lélektani jellemzői izgatják, olyanok, mint az erőpozíció, a kontraktusegyensúly, a megelégedettség, az agresszió vagy az utánzás. Az olvasó Kornai Anti-equilibriumának szellemét érzi átsuhanni a művön (vö. vegetatív működés),²⁷ no meg Kamilla saját korábbi kutatásait, melyek, mindenekelőtt a mezőgazdaságban, a nem pénzbeli tranzakciók megragadását célozták.

Meggyőződése, hogy a vállalati szférát a reform akarva-akaratlan felszabadította, messze nem teljesen persze, annyira viszont igen, hogy a szellemet nehéz lesz visszagyömöszölni a palackba. A vállalatok közötti kapcsolatok jó része már önjáró, saját szokásokat, sőt szabályokat követ, melyek sem a terv, sem a piac tankönyvi kategóriájával nem írhatók le megfelelően. Mindkét tankönyvvilág irányába szúr egyet, kijelölve saját pozícióját valahol középen. Tisztában van vele, hogy mérni egyelőre nem áll módjában, de a pontosság és az empirikus megalapozás követelményéből nem enged: „nem feltétlenül szükséges, hogy csak akkor fogadjunk el egy fogalmat egzakt fogalomként, ha közvetlenül

²⁷ „Valóban nagyon szeretem, őszintén nagyra becsülöm Kornait, és minden érzeményem csak baráti, ami őt illeti. Igen lelkes voltam, amikor az Anti-equilibrium első változatát megírta.” (*Mindannyiunkban ...* [1999] 23. o.) Nem meglepő hát, hogy Kamilla az első adandó alkalommal megficskázza – ráadásul alaptalanul – az általános egyensúlyelméletet: „az általunk bevezetett egyensúlyfogalom [itt a kontraktusegyensúlyról beszél – *K. J. M.*] nem tartalmazza azt a feltevést, mely szerint a vállalatok akár egyenként, akár összességükben, továbbá akár tudatosan, akár öntudatlanul valamiféle makroökonomiai egyensúlyra törekednének.” (*Lányi* [1979] 37. o.)

kvantifikálható. Jogos kívánság azonban, hogy fogalmainkkal olyan jelenségeket igyekezzünk megragadni, amelyeket legalábbis meg tudunk figyelni.” Mindezt megtoldja egy új módszertani motívummal, az egyetemes érvényesség igényével: ezeknek a fogalmaknak „... lehetőleg olyanoknak kell lenniük, hogy ... a szocialista és a tőkés gazdaság körülményei között föllelhető piaci formák összehasonlítására is fel lehessen használni őket.” (Lányi [1979] 29. o.) Nincs külön – szocialista – közgazdaságtan, halad Kamilla ismét Kornai nyomdokain, csupán sajátos gazdasági jelenségek, melyeket közös kategóriák rokon variánsai írnak le.

Mindjárt mond is egy példát. Nehezményezi, hogy a közgazdaság-tudomány nem vesz tudomást a hiánygazdaság tipikus magatartásformáiról: „a közgazdasági elméletek majdnem a legutóbbi időig az elemi értékesítési aktusoknak főként csak az eladási részét tartották figyelemre méltónak, mintha a másik oldal, a vétel, a beszerzés nem is volna piaci tevékenység” (uo. 31. o.). Majd – hangját megemelve – hozzáfűzi: „nem fogadjuk el a vállalati versenynek csak az árupiacok helyzetéből kiinduló definícióját, különösen nem azt az állítást, miszerint versenyről csak kínálati többlet esetén van értelme beszélni, ahol áruszűke van, ott nincs miért és nincs miben versenyezni.” (Uo. 33. o.) Itt is Kornaival azsúrban nyilatkozik (ne feledjük, Az adaptáció csikorgó gépezete után, de A hiány előtt járunk), azzal a markáns különbséggel, hogy Kamilla kitart a Túlzott központosítás empirista, esettanulmányos kutatási programja mellett, miközben Kornait már az absztrakt elemzés, a nagy rendszerek működésének magyarázata csábítja inkább.

Ha jól rekonstruálok, Kamilla félig öntudatlanul kutakodik olyan fogalmak környékén, melyek a rövidesen „új intézményi közgazdaságtannak” nevezett, még ma is nem-egyszer heterodox hírbe hozott irányzat magjához tartoznak majd, vagy az épp akkortájt megújulni kezdő piacelmélet (*industrial organization*) érdeklődésére tartanak számot. Információ, szerződés, alku, vezető–vezetett kapcsolat (így hívja a megbízó–ügynök viszonyt), versenyhelyzet, versenyformák, konfliktus és koalíció, várakozás, kivárás, visszavonulás – nem folytatom, oly sok, mára világszerte gyümölcsöző kutatási irányban indulhatott volna el, írva a jobbnál jobb könyveket egymás után, ha ... Itt álljunk meg egy pillanatra, és szögezzük le szomorúan, hogy Kamilla, az egyetemes eszmetörténet legnagyobb sajnálatára, nem „világszerte”, hanem a vasfüggöny innenső oldalán élt és alkotott!

Hiába volt, akárcsak jó néhány kelet-európai, kínai vagy kubai közgazdásznak, neki is temérdek ragyogó ötlete és eredeti tapasztalati anyaga egy precedens nélküli gazdaságról, hiába tűnt ki szorgalmával és műveltségével, mégsem írta be magát a közgazdaságtudomány világtörténetébe. S miután visszahúzódó, önsorsrontó természetű és karcos modorú is volt, még a magyarba se nagyon. Igaz, nem is igen akarta megörökíteni magát, s ez a vágya sajnos teljesült. Merenghetnénk itt azon, hogy nagy hibát követett el, amikor Oxford helyett Moszkvát „választotta”. Gondolhatnánk, mint oly sok esetben, a modern közgazdaságtan nyelve, a matematika képezte a legfőbb akadályt. Szó sincs róla, Kamilla haladt a korrallal (e kifejezésért a pokolba kívánna), és felnőtt fejjel beiratkozott a TTK-ra a hatvanas és hetvenes évek fordulóján.²⁸ Így emlékezik erre az elhatározására: „Engem egyébként érdekelt a világ főáramába tartozó formalizált közgazdaságtan is, és bosszantott, hogy milyen dilettáns módon nyúlnak emberek formalizáltan gazdasági kérdésekhez; hogy az általuk éppen ismert nagyon kevéske matematika mennyire behatárolja azt, hogy egyáltalán milyen modellt választanak.” Egyrészt azért tanult, hogy megértse „amit komoly matematikai közgazdák írtak”, másrészt biztos, ami biztos alapon: „ha

²⁸ Az egyetemi évek alatt családja szétesik: férje elhagyja, Gábor fia tizenhét éves korában elköltözik, András fia disszidál.

netán eszembe jut valamit csinálni, akkor ne az ismereteim szabjanak korlátot annak, hogyan kezdek neki” (*Mindannyiunkban ...* [1999] 24. o.).

Mit ad isten, eszébe jutott valami, mi több, rögtön egy paradoxon. Első, egyszersmind utolsó tisztán matematikai cikkében egy kacifántos előrejelzési esetet vizsgál: előfordul, hogy „a döntéshozó olyan eseményre kíván jóslatot, melynek bekövetkezése nagymértékben függ az ő döntésétől, miközben magát a döntést a kapott jóslattól teszi függővé” (*Lányi* [1977] 49. o.). A gondolatmenet matematikai, ám a probléma nem kimódolt. A tervgazdaságot ugyanis alapjáratban ilyen döntéshozók működtetik. A cikk meritumát megítélni nem tudom,²⁹ azt viszont az ökonometriában járatlan krónikás is látja, hogy újdonsült matematikai tudása nem sarkallta kutatási programja újragondolására, legalábbis eszköztárának átrendezésére. Kamilla kifejezésével élve mindez nem volt több „kellemes kitérőnél”. Úgy érzi, minden új problémához új matematika kellene, és az általa ismert módszereket jőszerűen csak egyszerű problémák megoldására lehet használni (*Mindannyiunkban ...* [1999] 24–25. o.) Nem titkolja, hogy gyanakodva ugrik fejest a matematikába, és még kétkedőbbé válik, mire befejezi tanulmányait. Marad hát szociológiai hitelességre törekvő verbális közgazdász, ki – ha formális modellt lát – azonnal él a gyanúperrel.

Ajánlom, engedjünk itt meg magunknak néhány tényellentétes hipotézist, és ízlelgessük egy pillanatig annak eshetőségét, hogy mi történik, ha a vállalatok környezetének tanulmányozása közben, mondjuk, a játékelmélet felé mozdul annak idején,³⁰ s az már akkor ott tart, ahol manapság; ha találkozik olyan nyugati (*horribile dictu* kelet-európai) közgazdással, aki finomra hangolt, mégis valóság közeli modellek segítségével értelmezi a tervgazdaságot, melynek ráadásul a gyakorlati részletkérdéseit is érti; ha nem félt volna oly nagyon, hogy primitívvé válik az elemzése a formalizálás követelte egyszerűsítések miatt; ha szociográfusi hajlamai nem mondatnák vele, hogy még mindig jobb egy felettébb redundáns és nehezen áttekinthető verbális okfejtés, mint egy transzparens de színtelen-szagtalan matematikai; ha kevésbé franciás-németes a szakirodalmi tájékozódása,³¹ és jobban figyel a közgazdaság-tudomány meglódlására az angolszász országokban; ha nem érdekelné annyira a történelem és a közgazdaságtan egyéb társdiszciplínái...

Miért, amennyiben mindeme feltétel teljesül, úgy talán ő lenne ma a piacelmélet nagy kelet-európai prófétája? Jól esne hinni ebben, de bevallom, nem megy. Mert maga a tehetőség, a közgazdasági „nyelvtudás” és a *Sitzfleisch* tartok tőle, nem lett volna elegendő a világhírhez. Nem a pusztá demagógia idéztette fel velem a vasfüggöny emlékét az előbb. Nem a cenzúra, nem is az öncenzúra járt a fejemben, Kamilla ez utóbbit egyébként is gyakran vette semmibe. Hanem a tudományszociológia kevésbé látványos tényei. Az, hogy a nem behódoló, még csak nem is reformerként alkudozó, kelet-európai elméleti közgazdász habitusának is elmaradhatatlan kelléke a jó esetben sokat, de csapongva olvasás, a

²⁹ Megkérdeztem ezért néhány hozzátértőt. Egybehangzó véleményük szerint az ötlet jó, a matematikai kivitelezés a kor színvonalán elegáns. Ha Kamilla ismerte volna Muth, Lucas és Sargent akkorra már megjelent írásait a racionális várakozásokról (különösen Lucasnak azt a munkáját, amely később Lucas-kritikaként vonult be a szakirodalomba), talán másként írja meg cikkét (vagy meg sem írja azt). (Lásd *Lucas* [1976].)

³⁰ E feltevés nem is annyira kontrafaktuális, ha tekintetbe vesszük, hogy Kamilla e cikk egyik előtanulmányában már Martin Shubikra hivatkozik, és IO-szerzőket is idéz (*Lányi* [1974]).

³¹ „Én ... erősen javasoltam Kornainak, hogy valamit profitálni lehetne abból, amit a franciák, elsősorban Francois Perroux, Maurice Byé ebben a tárgykörben műveltek. ... Kornai azonban valahogy meggondolta magát, és megírta azt az Anti-equilibriumot, amelyet ismerünk” – panasolja Kamilla negyven év elteltével (*Mindannyiunkban ...* [1999] 23. o.).

gyakori szellemi elkalandozás, a sok beszélgetés és kevés írás,³² még kevesebb publikálás és még annál is sokkal kevesebb nyugati publikálás (ha igen, akkor is inkább véletlenszerűen és ritkán a csúcsfolyóiratokban); az, hogy nincs főnöke, aki korlátozná interdiszciplináris kiruccanásait, tovább taszigálná, amikor épp félbe akar hagyni egy ígéretes kutatást, kivérné/kiimádkozná belőle a *papert*, a könyvet; az, hogy mindez a kutatói közösség íratlan szabályai sem kényszerítik ki; hogy nem kell folyton diákjai előtt vagy konferenciákon megméredzkednie, hogy tudományos tekintélye nem írásos/tanári teljesítményén, hanem „okosságán” múlik, és hogy egyébként sem sikk karriert csinálni; az, hogy nincs kutató-asszisztense, rendes költségvetése, és nem jut hozzá a legfrissebb könyvekhez – csupa közhelyet mondok, kivált azután, hogy Kornai végre papírra vetette memoárjában Kamilláéval szögesen ellentétes, annak idején unikális érvényesülési stratégiáját.

Kamilla ehhez képest folyton ír, igaz, nem könyveket, de gyakorta hosszú tanulmányokat, élete utolsó három évtizedében többnyire meg is jelenteti őket, ha nem is külföldön. Rengeteg időt tölt újságcikkkel, lektori és opponensi vélemények, hivatali feljegyzések alkotásával. Szándékosan használom az „alkotás” szót, mert szabatos fogalmazványok ezek. Recenziói lelkiismeretesek, halálpontosan olvas. Jó is az egy szakmának, ha a szerzők remélhetik, valaki biztosan nagyon fog figyelni rájuk,³³ miközben nem vágyik a „felettes én” szerepére. A dolgok árnyoldala: tanulmányok tömege, melyeket vagy már „vázlat” alcímmel ad közre, vagy amelyek bevezetőjében kényszerül sűrű magyarázkodásra. Ez még csak hipotézis – mondja –, mindjárt jön egy jobb változat, hivatkozásokat lásd másutt. Írni ír tehát eleget, de...

Mint számos sorstársának, sosem volt (lehetett) katedrája, igaz, „társadalmi munkában” rengeteg fiatal kutatót vezetett be a tudomány rejtelmeibe. „Amíg nem cigarettáztam el teljesen a torkomat, addig nagyon szívesen tanítottam volna. ... Egyetlenegy könyvem se jelent meg. Úgyhogy lett volna mit elmesélni.” (*Mindannyiunkban ...* [1999] 32. o.) Nem túl vidító ez – azt hiszem – önmagában sem, hát ha még azt is hozzávesszük (most ismét előreszaladok), hogy az elmondottak idővel melegágyává válhatnak egy jókora *ressentiment*-nak, mely saját magát erősítve tartja benn az egyébként mind a négy égtáj felé tájékozódó tudóst valamifajta – nehezemre esik, de nem kerülhetem meg a kifejezést – büszke provincializmusban. Ez az életérzés végső soron „a Nyugat sem tudja jobban, mégis folyton ki akar oktatni bennünket” felhorgadásába szokott torkoltni. Meg abba, hogy „ha mindent »jól« csinálunk, akkor sem biztos, hogy befogadnak”.

Nos, többek között valahogy így nem lett Lányi Kamillából a magyar Albert Hirschman, pontosabban Hirschmanból az amerikai Lányi (kicsit hasonlóan ahhoz, ahogy például Jánossy Ferencből sem lett magyar Simon Kuznetz). Ha olvas(hat)ta volna a Kivonulást, tiltakozás, hűséget, mely 1970-es keltezésű, bizonyára idézi a vállalati környezetről írott tanulmányában, amilyen mélyen tisztelte a tudományos szöveget mint olyat. Nem, ő – anélkül, hogy tudta volna – nekifogott újrafeltalálni Hirschmant. Kamilla is megismeri a kollektív szereplőket, ez esetben a vállalatokat, identitást tulajdonít nekik, ráadásul nemegyszer hasonló szavakkal írja le a három opciót. Meg még jó néhányat. Mi, fiatalabbak sem csináltunk mást akkoriban, mint egymás után felfedeztük (kicsit kényszeresen persze) a vállalati viselkedés általunk vélt újabb és újabb típusait, köztük a hibrid változatokat (vö. *Tardos* (szerk.) [1980]). A korábban említett terminusok mellett

³² „Módszere nem az előadás, hanem a konzultáció” – emlékezik Tardos –, ha kollégái hozzá fordulnak, „elolvassa írásaikat, vázlataikat, meghallgatja kutatási terveiket, majd elmondja észrevételeit. A tanácsai hatására javuló szövegek újraolvasása, ismételt megbeszélése során nyert tudástöbblet tetemes.” (*Tardos* [1999] 6. o.)

³³ Könyvbírálataihoz Kamilla gyakran csatol hibajegyzéket a szerző számára, a kiadókat pedig könyvszerzeti tanácsokkal látja el.

Kamilla elejti még a helyettesítés, kölcsönzés, készenlét, megfigyelés, támadás, kiegyezés, rutin- és kényszercselekvés, kiszolgáltatottság, a feltűnés kerülése, passzív, óvatos és agresszív magatartás, viselkedési szabályok, a vállalatok egyénisége és imázsa stb. fogalmát, és nem zárkózik el attól sem, hogy a segítségükkel definiált változókhöz *valaki más* egy *valamikor* formális modellben pénzürtékeket rendeljen. Hogy ekképp a vállalati reakciók/gesztusok költségeit egybe lehessen vetni azok hasznával (Lányi [1979] 33. o.).

Ahhoz viszont szemmel láthatóan nem fűlik a foga, hogy célfüggvényeket konstruáljon, különösen a profitmaximalizálás motívumától szeretne szabadulni. Jó érzékkel irtózik az új mechanizmus agyonideologizált nyereségérdekeltségi retorikájától, de empirikus beállítottsága is visszatartja: „a megfigyelhetőség követelményei miatt az látszik a leghelyesebbnek, ha a vállalati cselekvések rugóit, a vállalati motivációkat kihagyjuk az okfejtésből. Ez azt a kényelmes következményt is maga után vonja, hogy vizsgálatainkból kihagyhatjuk a nyereségérdekeltség egész problémakörét” (uo. 29. o.) – fűzi hozzá érezhető megkönnyebbüléssel. Meg sem próbálja, hogy a vállalati viselkedés tényeit adatokká stilizálja, és profitmotívumot (vagy bármi más ösztönzőt) feltételezve építsen akár csak egy szimpla regressziós modellt is rájuk, „mondd már, legfeljebb nem sikerül” alapon, annyira nem bízik az egészben.

Pedig van egy érdekes analitikus ötlete (túl a már említett fogalmak megalkotásán), melyet kissé kaotikusan vezet fel – félő, hogy éppenséggel a verbális előadásmód köti gúzsba a gondolatait. Bevezeti ugyanis a „vállalati egyensúly” kategóriáját, melyet egy helyütt a vállalati kapcsolatok egyensúlyaként, másutt kontraktusegyensúlyként határoz meg. (Ismét az új intézményi közgazdaságtan, ott is a majdani *law and economics* felségterületére téved.) Olyan helyzetet feltételez, melyben a vállalat elégedett, mert elegendő információhoz jut, szerződési élnék, nem áll más vállalatokkal konfliktusban, illetve fel van készülve a vállalati környezetéből eredő kockázatokra. Kamilla örül, hogy „ez az egyensúlyi állapot ... nem kívánja meg sem a kereslet és a kínálat egyensúlyát, sem az úgynevezett egyensúlyi árak létezését. A kontraktusegyensúly létrejöhet nyilvánvalóan torz árrendszer, szűk keresztmetszetek, hiányhelyzetek és eladási nehézségek közepette is.” (Uo. 34. o.) Ő – ha mindössze néhány oldalon is – teóriát gyárt, ezért boldog, hogy ki tudja elégiteni „bármely piacelméletnek azt a hagyományos igényét, hogy legyen egyensúlyfogalma” (uo. 35. o.). És sejti, hogy a tervgazdaság egyik fontos viselkedési szabályát pedzegeti: lehet, hogy a gazdaság már jócskán hanyatlik, mégsem reagálnak a vállalatok, mert információs, alku- stb. kapcsolataikban köszönik, jól érzik magukat.

És ha csak azért nem reagálnak, mert így *mérhetően* hasznosabb (nem csupán feltehetően kényelmesebb) nekik? – ezt a kérdést Kamilla nem teszi fel feketén-fehéren. Neki az a fontos, hogy Kornait követve elmondja, a vállalat „célrendszerébe ... a profitszerzésen vagy a pusztá túlélésen kívül még sok minden belefér” (uo. 37. o.), nem pedig az, hogy összevesse, mondjuk, egy alku újratárgyalásának tranzakciós költségeit, a makrokörnyezethez való késői alkalmazkodásával.³⁴ Ahelyett, hogy formális modell alkotásával igyekezne ellenőrizni saját feltevéseit és logikáját, cikke záró bekezdésében inkább visszaugrik a reform politikai gazdaságtanába, hogy óva intsen minden reformert és ellenreformert a piac felülről kezdeményezett újrászervezetésétől: „... ha a vállalati kapcsolatokat megbontják, szétzilálják, történjék ez akár a piaci intézmények felszámolása, akár imitációjuk útján, gyorsan romlani kezd” minden, ami jó volt bennük (Lányi [1979] 37. o.). Mélni már nem nagyon akar.

De honnan ismerte Kamilla ilyen jól a vállalati életet? Dolgozni életében nem dolgozott vállalatnál, hacsak a Kálvin téri áruházat nem számítjuk. Ám sok céget látott, renege-

³⁴ Vö. az *Anti-equilibrium* nem szándékolt hatásairól kibontakozott vitával az MTA Közgazdasági Intézetben (Laki (szerk.) [2006] 14. oldaltól kezdve).

teg vállalatvezetővel beszélt, és részt vett az ifjabb kollégái által becserkészett vállalati történetek rekonstruálásában: mindent tudni akart a szereplőkről, tanácsaival segítette a készülő műveket, melyeket később sűrűn idézett is. Ne feledjük a Kopintban végzett szerződéses munkáit sem, melyek közül tudomásom szerint egyetlen egy forrta ki magát szabályos esettanulmánnyá (igaz, vagy tíz év kellett hozzá)! Ez a meglehetősen szürke írás a korszak speditőr nagyvállalata, a Masped monopóliumának megtámadásáról szól, és a szállítmányozási piac átrendeződésének aprólékos leírásával teszi próbára az olvasó türelmét (*Lányi* [1980]). Kamilla itt egy újabb szociológiai fogalom, a szereptudat használhatóságát kóstolgatja, nem sokkal állítva többet, mint hogy egy vállalat a „népgazdasági érdek” zavaros ideológiáját akár belsővé is tudja tenni, miközben „nem anyagi, hanem erkölcsi győzelmet akar aratni” feltörekvő versenytársai fölött. A tetejében ez még sikerülhet is neki, ha ezalatt gondosan figyel a piaci jelzésekre (uo. 42., 46. o.). Az is lehet, hogy e versenytársakat jobban támogatja az állam, mint magát az állami monopolistát – csavarint még egyet a történeten Kamilla, és tesz mindent viszonylagossá, talán azért, hogy megint elmondhassa: „a pusztá nyereségesség ... önmagáért való cél mivoltában mind közgazdaságilag, mind erkölcsileg nehezen indokolható”, meg hogy a „társadalmi hasznosság” is számít (uo. 40., 46. o.). Mind közgazdaságilag, mind erkölcsileg? Újabb adalék ahhoz, hogy piacbarátsága ismer határokat. Nem is akármilyeneket.

S ez így megy tovább, sajnos – lépek ki egy pillanatra a szándékait tekintve tárgyilagos elemző szerepéből –, látván, hogyan lovalja bele magát Kamilla „az állami szektorban is működik a piac, ha hagyják” gondolatkörbe, miként válik egyre kétkedőbbé, amikor a privatizáció, kivált a külföldi (nagy)tőke vezérelte magánosítás a ködös távlatokból váratlanul kibontakozva, a jelen sorskérdése lesz. Előbb-utóbb olyanok társaságában fogja találni magát, akik közül néhányal korábban nem szívesen elegyedt szöbe.

Fordulat és konform

Gyenge szóvicc – tudom –, de alkalmasint pontosan ábrázolja Kamilla belemerevedését egy szerepbe, melyben ugyan továbbra is eredeti maradhat, amennyiben makacsul nem úszik majd az árral, és becsülettel kitar korábbi gondolatai mellett, ám amely visszafogja majd fantáziája szárnyalását. E gondolatokat mind keserűbben fogja ismételtetni, és előbb-utóbb tényleg „kicsi mérges öregasszony” válik belőle. Az ő „fordulata” elmarad, s miközben lázasan keresi a „harmadik utat” (no, nem a Németh László-it) a távozó kommunizmus és a küszöbön toporgó – szerinte vad – kapitalizmus között, kétes értékű és kimenetelű beharcokba bonyolódik. Az önméltós kitűnő példája a vállalati viselkedésről szóló újabb cikke, melyben pár perccel az összeomlás előtt is azokat a kollégáit korholja, akik még mindig görcsösen az államtól akarják megvédeni a vállalatokat, ahelyett hogy vele együtt észrevennék, hogy azok már rég az államtól függetlenül piacodnak (*Lányi* [1988b]).

„Amennyire a kutatók kizárólagosságot kezdtek el tulajdonítani az állam és a vállalatok hierarchikus kapcsolatának, úgy váltak általánossá a hiedelmek arról, hogy a magyar vállalatokra ár-, árfolyam- és költségérzékletlenség, öncélú termelés, folytonos növekedési kényszer, leküzdhetetlen beruházási éhség a jellemző” (uo. 425. o.) – állítja, hogy cáfolhasson. Újabb saját eredeti tapasztalata azonban alig van, hacsak a Jászberényi Hűtőgépgyárról és a Terimpexről elkezdett (de soha be nem fejezett) esettanulmányait (*Lányi* [1986a], [1986b]) nem számítjuk, és módszertani aggályosságán is lazít. Mások által írt esettanulmányokból idéz, ezeket megfejeji egy elméleti és propagandanácskozáson (!) elhangzott vállalatvezetői önértékelésekkel, majd ezeket az önmagukban is kétes eredményeket összeveti hanyagul ismertetett amerikai és brit kutatások következtetései-

vel.³⁵ A cél annak ismételt kimutatása, hogy igenis vannak vállalati sikertörténetek, ezekből kihámozhatók bizonyos viselkedési szabályok, egyfajta „vállalati kultúra”, amely szerinte – akár a nagyvilágban – nem szűkíthető le a profitnövelés igyekezetére.

E Külgazdaság-cikk egyszermind búcsú egy módszertől. Kamilla fel- és elismeri, hogy a vállalati esettanulmányok eredményei erősen szerzőfüggők, és bajosan általánosíthatók (nem is fog bele újabba ezek után), ám Herbert Simonra hivatkozva, azonnal elhatárolja magát bármifajta *armchair research*-től is (Lányi [1988b] 426. o.). Jóllehet ekkorra olvassa már az új intézményi közgazdaságtan képviselőit (legalábbis ismeri Williamson és Olson néhány írását), továbbra sem indul el a modellalkotás gyanúsán vélt útján. Mi marad majd a számára? Jó adag gazdaságpolitizálás, a verbális elemzés időnként magas színvonalán, és még több – jobb híján nevezem így – művelt és aggodalmas kultúrkritika. Ez utóbbin belül nemegyszer avítas figyelmeztetések a világ(gazdaság) és a hon romló állapotáról.

A gazdaságpolitika befolyásolási vágya akkortájt erősödik fel benne, amikor a nyolcvanas évek elején Tardostól átveszi a Kopint konjunktúrajelentései készítésének főnöki feladatait (ezek egészen 1989-ig tartoznak hozzá). E jelentések többsége nem vetíti előre Kamilla átmeneti szellemi megtorpanását az évtized végén. Amennyire a politikai korlátok engedik, sőt azokon túl is, kollégáival együtt bátran kiáll a hagyományos reformelgondolások mellett: féltik a makroegyensúlyokat, ellenzik a gazdaság ide-oda rángatását, óvnak a szovjet piactól való függéstől, liberalizálnának itt-ott, kivált a külgazdaságban (ha valamit gyűlöl Kamilla, az az állam külkereskedelmi monopóliuma), bíznak az importversenyben és a vállalatok önvédelmi ösztöneiben stb. – a korszak elcsépelet fordulatával élve: nem engednek a hatvannyolcból (Lányi [1988a]). Kamilla elemében van, végigvitatkozza a nyolcvanas éveket, kétség sem férhet hozzá, ez az ő aranykora. Cikkei jócskán merítenek a konjunktúraelemző munkából, mondhatni, annak melléktermékei. Kedvenc témái a régiek: mezőgazdaság, külkereskedelem, vállalati szféra. Nem egy mindenhez egy kicsit értő „generalista”, miként ma neveznénk, van becsületes szakmája, egyszerre kettő is: agrár- és külkereskedelmi szakértő (a legjobban persze akkor teljesít, amikor az agrár-külkereskedelmet kutatja), de – mint láttuk – a vállalati gazdaságtanban is jártas. Folyamatosan publikál, mindenekelőtt a Külgazdaságban, de ír a Figyelőbe is rövidebb cikkeket.

Az évtized elején a gazdaság nyitottságáról szóló polémiában például leiskolázza Kozma Ferencet, kifigurázva a protekcionizmus mellett felhozható érveket, egyebek között a külkereskedelmen keresztül való kizsákmányolás tételét. A cserearányromlást, a valuta-leértékelést nem bezárkózással, hanem éppen ellenkezőleg, külgazdasági nyitással látja orvosolhatónak: a piaci viselkedést csak a piacon lehet megtanulni – vallja még töretlen hittel (Lányi [1981] 42–47. o.). Tudható, hogy Csikós-Nagy Béla mesterséges (világpiaci bázisú) árrendszerét sem szereti, bár nem ír ellene vitriolos hangú dolgozatot (*Mindannyiunkban ...* [1999] 22. o.). A mindenkori agrárlobbit viszont alaposan felbőszíti azzal, hogy gondos tanulmányokban ostorozza a mezőgazdaság „főlös növekedését”, a pazarló állami támogatásokkal gerjesztett mennyiségi hajszát az ágazatban, illetve az „igénytelen piacokra” (elsősorban a szovjetre) irányuló, romló hatékonyságú gabona

³⁵ Közben nyugtalanítja az új kutatói nemzedék tudományos teljesítménye. „Tisztában vagyok azzal, hogy egy reformidőszakban a türelmes empirikus kutatásnak nincs akkora becsülete, mint egy jól elgondolt kritikának vagy javaslatnak. De ha ez valóban reformidőszak lesz, eltart még egy darabig. Nem hinném, hogy a kutatásokat érdemes volna, a kutatói morált szabad volna felfüggeszteni, amíg benne élünk. Borzasztó kár volna, ha a divatnak hódolva és a sikertől elrontva egy csomó tehetséges fiatal ember nem tanulná meg a kutatásnak azokat az elemi módszereit és a hozzá tartozó viselkedést, ami becsületesen megcsinált esettanulmányok előállítására képesítené őket.” (Levél Tardos Mártonhoz. Kézirat, 1985. április 15.)

+ húsexport „elmaradottságkonzerváló” hatását (Lányi [1984], [1985]). Leginkább mégis az agrárium csekély piaci beágyazódása zavarja: „adva van tehát egy alapvető fontosságú ágazat, a mezőgazdaság, amelynek kereslete nem képes impulzust adni a többi ágazat fejlődésének, és amelyet csak többszörös közvetítéssel érnek el a hazai gazdaságból és a külső piacokról érkező hatások: nincs kellően integrálva a belső piacba, el van zárva exportpiacaitól” (Lányi [1984] 20. o.). Míg az iparvállalatokat illetően egészen 1989-ig nem áll elő privatizációs javaslattal (és utána is inkább csak a másokéitól idegenkedik), már 1985-ben indítványozza, hogy oszlassák fel a veszteséges termelőszövetkezeteket, mi több, tegyék lehetővé, „hogymegyes, művelésből kivont földeken mezőgazdasági szak-képzettséggel bíró magánszemélyek önállóan vagy szövetkezeti úton tartósan földet béreljenek” (Lányi [1985] 15. o.).

1982-re jut mindössze el odáig, hogy Tardos Márton 1972-es holdingötletét nyilvánosan (megjegyzem, félszívvvel) támogassa. Úgy gondolja ő is, hogy nem kell az állami tulajdont megszüntetni ahhoz, hogy vállalkozni lehessen. Az új tulajdonosi-menedzseri réteget Galbraith után technostruktúrának nevezi, és kizárja annak lehetőségét, hogy összefonódjék a politikai elitel. Amikor magántulajdonról beszél, igen óvatossá válik: „a gazdasági racionalitástól és a társadalmi közfelfogástól függ, hogy az egyéni vagy csoporttulajdonú magántőke gazdaságunkban milyen méretűvé és mekkora súlyúvá növekedhetik, és hol van az a határ, ahol a profitok megadóztatását már szövetkezetté alakításnak vagy államosításnak kell felváltania” (Lányi [1982] 8. o.). Aki azt hinné, hogy itt Kamilla még cenzúrázza magát, vagy szolgálai követi a Nyugaton épp nacionalizáló szociáldemokratákat, mondjuk, Franciaországban, s az évtized vége felé merészebben fogalmaz majd, csalódnia fog, ha megvizsgálja szerepét a Fordulat és reform körüli csatározásokban.

Álláspontja következetes, s ez – mint később bebizonyosodik – visszavonhatatlanná teszi magányát. Kilép, kitaszítódik a radikalizálódó reformerközösségből, marad, aki volt, miközben legtöbb barátja és kollégája fordul egy jókorát (még hozzá nagyobbat, mint amit a Fordulat és reform sejtet). Heterodox beállítottságán sem módosít, csak ezentúl nem a Kádár-kori óhitűek, hanem az általa monetaristának (neoliberálisnak, globalistának) bélyegzett „új ortodoxia” ellen érvel majd. Megint egy kisebbséghez fog tartozni, de ez már nem az '56-os '68-asok, illetve a hozzájuk csatlakozó ifjabbak nyitott, offenzív, nyugatos közgazdászcsapata lesz, mely tekintélyt nem parancsoló ellenfelekkel néz szembe, hanem inkább olyanoké, akikhez sértődött, múltféltő és provincializmusba hajló gondolkodók is csatlakoznak, miközben az ellentáborban ott jeleskedik a korábbi (elv)barátok túlnyomó többsége. Azt hiszem, fájdalmasabb magány ez, igaz, egy szabadabb világban.

„Elégé mérges voltam – emlékezik a Fordulat és reform körüli csatározásokra –, mert előrevetítette árnyékát egy olyan lehetséges hatalmi szituáció, amikor a társaság egyik fele fogja magát, kiegyezik, és agyoncsapja a másik felét, vagy a másik fele talál magának támogatást, és agyoncsapja az egyik felét.” Visszavonja a nevét a program végső változatáról, mert – mint mondja – nincs benne „egyetlen szó sem abból, amit én írtam, ezzel szemben minden benne van, amivel nem értettem egyet.” (*Mindannyiunkban ...* [1999] 25–26. o.). Ennyi. Azt, hogy milyen gondolatokat szeretett volna viszontlátni a javaslatban, ma már nehéz pontosan rekonstruálni. Lengyel László szerint Kamilla és a kopintosok nem fogadták el a (mondjuk így) „Válság van! Irány a restrikción!” alarmista tételét, azt bizonygatták, hogy a vállalatok néhány éve már egészen jól elboldogulnak a piacon, nem kell őket megzavarni újabb átszervezésekkel és pénzügyi visszafogásokkal. Inkább engedjék őket végre élni (Lengyel [1987] 148. o.). Kamilla nem hagyja annyiban, cikkfordultával küldi a választ: akik válságról elmélkednek, magyarázzák már

meg, legyenek oly szívesek, miért is nem omlott össze a magyar gazdaság a nyolcvanas években, a „halogatás és időpocsékolás” esztendeiben (*Lányi* [1989] 51. o.).³⁶

Úgy érzi, idéznie kell az általa szerkesztett konjunktúrajelentésekből: „vizsgálataink során sokkal több életrevaló vállalattal találkoztunk, mint amennyiről tudni szokás”, továbbá „mi figyelni szoktunk a háztartásokra is, azok sem mutatnak válságjeleket” (*Lányi* [1988a] 52. o.). „Az elmúlt évtized egyetlen általános, mélyreható ... reformlépése az úgynevezett második gazdaság legalizálása volt. Borzasztóan veszélyes dolognak tartjuk ..., ha nem keletkeznek nagy tömegben újabb kisvállalkozások” (uo.). Radikális külgazdasági nyitás kell, tehát a külkereskedelem deregulálása, reális árfolyam, a devizamonopólium felszámolása, a vállalatok külföldi hitelpiacon való megjelenésének engedélyezése stb., nem pedig általános gazdaságélénkítés vagy épp ellenkezőleg, restriktió. És a slusszpoén (1988-at írunk): „Újabbán széles körben tért hódított az a felfogás, mely szerint a gazdasági reformot előzetes intézményi, politikai reformhoz, a világgazdasági nyitást és a hozzá tartozó liberalizáló intézkedéseket a piaci reform más elemeinek térnyeréséhez, sőt a stabilizáció előrehaladásához mint előzetes feltételekhez kell kötni. Erre nincs idő. Az a véleményünk, hogy az 1968. évi reform máig ható eredményei, különösen a magyar vállalatok életképessége elégséges alapot adnak a gazdasági reform továbbfolytatásához.” (Uo. 58–59. o.)

Ezek nem mind Kamilla szövegei, de határozottan egyetért velük: Kopint kontra Pénzügyminisztérium (Pénzügykutató), egy régi vita, mely a '90-es években új hullámokat vet majd. Hősünk még főosztályvezető ekkor. A mundér is köti. Feltűnő, hogy Kamilla a felbátorodó reformgondolkodás két alapvető premisszáját egyszerre veszi semmibe. Ezek szerint a pártállam legalább részleges kapitulációja és (ami részint ugyanaz) a nagyvállalatok megregulázása, a pártállammal való szimbiózisuk felszámolása nélkül hamvába holt a reform, akárcsak '68-ban. Annyi baj legyen – gondolja magában –, egy reformból úgyis csak annyi lesz, amennyit a gazdasági szereplők „ott a hamu alatt” szép lassan, egymás közt megállapodva kikényszerítenek maguknak. Ez Örkény háborús/forradalmas nemzedékének életigazsága: „hozott szalonnával egérintást vállal dr. Varsányiné”. Bár szíve a kisvállalatokért dobog, nem lázad úgymond a vörös és zöld bárók birodalma ellen sem. Valahogy nem akarózik észrevennie, amit – legalábbis a gazdasági rendszerben – már sokan látnak, hogy nagy dolgok vannak készülöben. Mintha máris azt tervezné, hogy majd megmagyarázza: lehet, hogy nagyok, de biztosan nem nagyszerűek. És nem mi csináljuk őket, hanem azok történnek velünk.

Eszménye továbbra is 1968, de úgy, hogy végre annak ki nem mondott ígéretei is teljesüljenek. Olyan világot képzel el, melyben a gazdasági szereplők szabadon döntenek tevékenységeikről, üzleti partnereikről, pénzük felhasználásáról, az állam pedig lemond a vállalatok, szervezetek és egyének piaci döntéseinek megfigyeléséről, koordinálásáról avagy saját döntéseivel való helyettesítéséről, és vállalja, hogy „megteremti, illetve korszerűsíti a hiányosan, töredékesen, elavult körülmények között működő részpiacok intézményeit” (*Lányi* [1988c]). A tervező ne csinálja a gazdaságpolitikát, hanem francia módra „indikálja” azt, s csupán azokkal a vállalatokkal lépjen szorosabb kapcsolatba, amelyek Nyugat-Európa-szerte is állami kézben vannak. Egyébként is „... a monetáris, fiskális vagy jogi szabályozás is csak egy autonóm piacon képes a közzgazdaságilag elvárt módon hatni” (*Lányi* [1988b] 41. o.). Valahogy nem szánja rá magát arra, hogy a ma-

³⁶ Kamilla saját kérdésére egy párhuzamos írásában így válaszol: „ennek az országnak több millió felnőtt lakosa ... és vállalatainak legalább a fele ... gyakorlati cselekvéseivel bizonyította, hogy jólétét, boldogulását inkább biztosítva látja a saját piaci cselekvései által, mint azáltal, hogy csak az államra és a tervezők bölcsességére hagyatkozik” (*Lányi* [1988d] 40–41. o.).

gántulajdonról is beszéljen. Pedig voltaképp róla elmélkedik, egyfajta magántulajdonos nélküli magántulajdonról. Mentségére szóljon, hogy új vitapartnereinek többsége se tesz régóta másként.

Amikor a kilencvenes évek végén visszanéz, a Fordulat és reformban már nem lát mást, mint egyfajta neoliberális eltévelyedés kezdőpontját. Sajnos. 1986-ban viszont attól is tartott, amitől egyebek között én is akkoriban, jelesül hogy a dokumentumból a „magyar peresztrójka” gazdaságpolitikai alapvetése lesz, melyet valamelyik potenciális Kádár-utód (mondjuk, Pozsgay Imre) használ majd a rendszer agóniájának meghosszabbítására. Készül egy újabb kiüresíthető *Grand Design*, és jöhetnek megint a fárasztó és terméketlen utóvédharcok. A kommunizmus úgyis örök, akkor már használjuk ki inkább az uralkodó elit elbizonytalanodását arra – gondolja Kamilla –, hogy néhány nem-is-tudják-hogy-sorsdöntő reformlépést tegyenek, melyeket nehéz lesz majd visszacsinálniuk. Épp azért, mert az állami intézkedés vállalati magatartássá nemesül, méghozzá zsigerivé. Utólag elismeri, hogy zavarban volt, nem látott tisztán (miért, ki látott?): „... egyre kevésbé éreztem úgy, hogy a vitatkozó csoportok akármelyikébe beletartozom. ... el voltam foglaltva azzal, hogy a saját autonómiámat őriztem” (*Mindannyiunkban* ... [1999] 26. o.).

Egy „liberálpopulista” program

Félek, hogy ez az autonómiaörzés túl jóra sikeredett: az önállóság megmaradt, amit azonban keretezni volt hivatott, itt-ott majdhogynem az ellenkezőjébe fordult. Piacimádó hősünkről kiderül, hogy „élőben” – nem csoda – nem is kedvel mindenféle konkurenciát, vállalatípust, piaci tranzakciót, tulajdonformát, a piaci viselkedés szociális következményeinek némelyikéről és a szerinte ezeket megalapozó modern közgazdaságtanról nem is beszélve. Számára 1989 mindinkább egy hosszú távon piacosodó gazdaság és polgárosodó társadalom játékszabályai felrúgásának lesz a történelmi szimbóluma. Amikor megint „utat tévesztettünk”. Tévedés ne essék, örül a nemzeti függetlenségnek és a szabad választásoknak, nem ejt könnyeket a munkásorségért, és nem véd spicliket, ő dehogy, mégis szörnyen aggodalmas, már-már akadémikusodó, mindjárt az átmenet legelején. Tíz év elteltével így emlékezik: „A gazdaság és a társadalom belső szükségleteire sokkal nagyobb hangsúlyt tettem volna. Ez majdnem olyan volt, mint hogyha megfogják ezt a társadalmat, felemelik, aztán valahol másutt teszik le. Tényleg nagyon megütötte az embereket. ... A magyarok nagyon piacpártiak voltak, és nagyon sok dologban voltak magántulajdon-pártiak, ezeket tehát nem kellett rájuk oktrojálni. Rájuk oktrojálni azt kellett, amikor a volt igazgató bement a gyárba, és közölte, hogy mától kezdve nem úgy lesz, és nem a dolgozó az első. Vagy megjelenik egy magyarul nem tudó úriember, aki még azt sem tudja, hogy ott mit gyártnak, de már elküldi az alkalmazottak felét ...” (uo. 27. o.).

Lefordítom, szándékosan sarkítva: transzcendens hatalom, embertelen és ignoráns külföldi tőkés, sorscsapások sorozata, olyan rendszer, melyben már (!) nem a dolgozó a legfőbb érték – szokatlan hang. De hogyan kerülnek Kamilla szótárába az ezekhez hasonló kifejezések? Megszerette volna a vége felé a Kádár-rendszert? Lehetetlen. Netán '56 óta várja azt a világot, melyben megint baloldali³⁷ lehet anélkül, hogy szégyellnie kellene magát? Valószínű. Óriásit csalódott, hogy régóta dédelgetett plebejus álmái nem váltak valóra a rendszerváltás hajnalán? Egészen biztos. Hallgassuk meg őt: „... az a

³⁷ Barátait, ismerőseit faggatva, érdekes kép kerekedik ki Kamilla – szerintem – baloldaliságáról. Volt, aki csak az ellen tiltakozott, hogy hősünk plebejus beállítottságát baloldalinak bélyegezzem, de volt olyan is, aki Kamillát akár jobboldali antikapitalistaként is el tudta képzelni. Elég megbocsátó tudott ugyanis lenni Csurka, Torgyán és az 1994 utáni Fidesz szociális retorikáját illetően.

valami, amit piacgazdaságnak neveznek, olyanná vált, hogy lényegesen csökkenti a hagyományos piaci tevékenységek mennyiségét és az azzal foglalkozni engedett emberek számát – miközben mást nem ad helyette. Mert nem is »érzi« úgy, hogy fel kellene mutatnia valamit. ... Polányi nagyon jól megmutatja, hogyan lassítják, enyhítik puffer intézményekkel a társadalomtól elszakadt gazdasági erők visszahatását, hogy az emberek túléljék, kibírják ...” (uo. 28–29. o.). Védeni kell – mint mondja – a „proletár polgárosodást”, enyhíteni a nép szenvedését, mert valami vagy valakik „nem érzik” ennek szükségét, pedig ha a „hagyományos piacot” nem rombolnák az elszabadult „gazdasági erők”, jobb lenne a világ. Polányiba oltott Marx, bár lefogadom, hogy utóbbi megdorgálná hősünket nosztalgikus hajlandóságáért, no meg azért, mert nem azokat a törvényszerűségeket és történelmi szereplőket kutatja, akik majd úgymond magasabb szinten teremtenek szenvedésmentes életet a még-polgároknak. Mondhattam volna Polányiba oltott Hayeket (furcsa egy hibrid lenne³⁸) vagy – mint korábban – Schumpetert is, hiszen „hagyományos piacon” Kamilla a vállalkozó-versengő-felfedező-rombolva-teremtő, de nem túl nagyméretű gazdasági egységek spontán összjátékát érti.

Hogy értelmezésem talán mégsem rettenetesen túlzó, bizonyítja Kamilla „rendszer váltó” cikke, melyet stílszerűen egy MDF közeli orgánumban, a Kapuban jelentet meg (*Lányi* [1990b]).³⁹ Egy csepp öröm sincs az írásában, kizárólag keserű jóslatok: jaj, mi lesz, ha így megy tovább?! Van egy rémálma, melyet szinte kényszeresen ismétlget. A Nagy Tettetst még nem fedezte fel, de érzi közeledtét. És vádol. „Nincs megalázóbb a polgárok ... számára, mint a kiszolgáltatottság, kényszerű tehetetlenség, az, hogy várniuk kell a nagy semmire. ... Semmi se történt, nem is készül történni, amitől [a polgár] úgy érezhetné, hogy ő maga a saját ügyességével, tudásával, szorgalmával, kemény munkájával megpróbálhat javítani a saját sorsán ...” Szabad teret kell nyitni előttük, ebben az értelemben – hangsúlyozza Kamilla – „a gazdasági reform programja liberális program” (*Lányi* [1990b] 9. o.). Nem kell mindent nulláról kezdeni, bármennyire is próbálta a kommunista párt és ellenzéke „egymással versengve” ezt elhietni a néppel. Az állami bürokrácia (a helyi „kis tettes”) vidáman túlélte a rendszerváltást, és csöppet sem zavarja a magánosítás. Sőt, „a magántulajdonú vállalat sok tekintetben gyengébb a bürokráciával szemben, mint az állami, s e hátrányát voltaképp csak a korrupció révén tudja kiegyenlíteni” (uo. 11. o.).

Kamilla rémálmanak fő motívuma az „üres privatizáció”. Nem így nevezi, de nyugodtan nevezhetné. A magántulajdon, melyben nem működik (jól) a piac. „... elvben lehet akár száz százalékig privatizálni úgy, hogy a gazdasági tevékenységek szabadsága ne nőjön lényegesen, vagy csak nagyon kevesek számára nőjön érzékelhető módon” (uo.).⁴⁰ Ma már meglepő, hogy az ötletet a gorbacsovi reformok ajándékozzák Kamillának. „Ki gondolta volna – kérde –, hogy épp a Szovjetunió lesz az az ország, ahol előbb nyúlnak hozzá az állami tulajdonhoz, mint a főfő elosztó hatóság hivatalaihoz, ahol előbb privatizálnak, semmint kereskednének?” Annyira megtetszik neki ez a gondolat, hogy fokozza a bírálat hangerejét, míg el nem jut a „kapitalizmus (magántulajdon) piac nélkül?”

³⁸ Ezen láthatóan ő is elgondolkodik egy pillanatra Hayek Út a szolgáshoz című művének magyar kiadásáról írt recenziójában (*Lányi* [1992]).

³⁹ Politikai szimpátiáira így emlékezik: „Nekem Lakitelek idején az MDF is nagyon rokonszenves volt, annak ellenére, hogy láttam, mi minden van ott. De hát Istenem, a másik oldalon is van egy csomó minden. Amit közeleink tudtam érezni, az egy mozgalmoszerű MDF volt. '89 karácsonyán a romániai forradalom ... idején az MDF volt az egyetlen, amelyik a segítséget úgy tudta megszervezni, hogy az emberek érezték, itt valami történik.” (*Mindannyiunkban ...* [1999] 31. o.)

⁴⁰ Így fejezi ki ugyanezt egy szintén 1990-ben tartott előadásában: „nagyon is féltő, hogy mire a várt sok magánvállalat megszületik, és először körülnéz, olyan világban találja magát, amelyben mozdulni sem tud, legalábbis anélkül nem, hogy előbb hivatalokhoz ne kellene fordulnia” (*Lányi* [1990a] 13. o.).

kérdéséhez (Lányi [1991c] 73. o.). Egyfajta „színlelt kapitalizmust” érez közeledni, bár ifj. Leopold Lajost sohasem idézi, pedig a szimuláció fogalmát járja körül akkor is, amikor néhány évvel később az a gyanúja ébred, hogy a nemzetközi pénzvilág olyan kapitalista berendezkedést működtet, mely a hagyományos piacokat mostohagyerekként kezeli. Más szóval csupán színleli, hogy kapitalizmusa piaci természetű; nyugatiként hozza létre a kapitalizmus jogi kereteit Keleten, ám e kereteket nem tölti ki „szellemmel” stb. stb. Fernand Braudelt viszont egyre gyakrabban citálja, hogy erőt merítsen abból, ahogy kedvenc történésze különbséget tesz a piacgazdaság és a kapitalizmus fogalma között.

Amit Kamilla lát, az tehát magánosítás liberalizálás nélkül, viszont jó adag restriktív kísérletében, ami visszaesést szül, és lejárhatja a még meg sem tett reformlépéseket. A piacot építeni kell, nem elég a nempiacot leépíteni, kivált, ha nem a piac teljes hiánya, hanem a tőkéletlen piac az induló állapot. „Populista programra” van szükség – lepi meg az olvasót –, és a vállalkozás szabadsága az lehetne. A reform „eloszthatja azt a passzívítást, közönyt, amely ma joggal aggaszt sokakat, és visszaadhat valamennyit az állampolgárnak abból a méltóságból, amelyet oly régóta nélkülöz.” (Lányi [1990b] 12. o.) Fél attól, hogy a privatizáció paradox módon árthat a liberalizmus népszerűségének, és láthatóan dühös mindazokra, akik nem az állam reformpárti szegmensével keresik a szövetséget, hisz 1966–1968-ban egyszer már lehetett találni „olyan garnitúrát a bürokrácia kebelében is, amely élvezettel vetette bele magát a reformokba”. E (tév)hit erősíti, midőn várja az öngyilkos hajlamú gazdaságirányítókat, akik majd boldogan kiszervezik maguk alól irányítótaikat. Azokat a bürokratákat, akiket melleleg szigorú deregulációs programmal riogat egy, a külgazdaság „láthatatlan szabályozásáról” szóló, kiváló tanulmányában (Lányi [1991a]).

S miután nem érti, hogyan lehet mindezt nem érteni, mind szilárdabb meggyőződésévé kezd válni, hogy vitapartnereinek baj van a lelkével és/vagy „felsőbb parancsra” cselekednek, azaz politikai irányzatokat szolgálnak, futó divatot majmolnak, vagy észre sem veszik, hogy egy világméretű összeesküvés részeseivé váltak. Latin-Amerikával, Pinochettel ijesztget, a lengyel transzformációs programon köszörüli a nyelvét, s „némiképp fantáziátlan stabilizációs recepteket” emleget, „amelyeket manapság Limától Moszkváig ajánlgatnak.” Kornai liberalizálásba ágyazott „stabilizációs műtétjéről” – sietek leszögezni – nem ilyen sommás a véleménye. Jóllehet tőle szokatlanul lírai hangon berzenkedik a Röpiratból kibontakozó kapitalizmuskép ellen (amin „Európa napja a horizont alatt marad, és nem biztos, hogy valaha is fölkel”), és enyhén megfeddi Kornait, hogy túl szigorú a harmadik utat keresőkkel szemben, de meglepő módon nem tiltakozik a vállalatok rövid pórázon tartása ellen, az óvatos privatizáció ötletét pedig egyenest örömmel nyugtázza (Lányi [1990c] 186. o.).⁴¹ Effajta engedékenységből kevesen részesülhettek tőle, talán Tardos, no meg Kamilla néhány ifjabb munkatársa.

A (nem)szeretem piac

Ehhez képest furcsamód hamar megbékél a privatizáció gondolatával (talán jobb híján), az „átmenetreceptek” felíróival szemben azonban egyre ádázabb hangulatba ringatja magát. A visszafogáson alapuló stabilizációs politika ellen folytatja Don Quijote-i küzdelmét, de bizonyára észreveszi, hogy a „privatizáció nem hoz piacot” előrejelzése nem vált be.

⁴¹ Öt évnek kell eltelnie, hogy (nevek említése nélkül) elhatárolja magát attól, hogy „az átmenet tervezőinek egy befolyásos része csak a magántulajdonosok számára helyeselte a piacok deregulálását, az állami vállalatok tekintetében nem fogadta el a deregulációval járó szabadságot” (Lányi [1995a] 14. o.).

Bizonyára – mondom –, mert írásaiban nem tér vissza félresikerült prognózisára. Nem ír esettanulmányt, mondjuk, a telefonpiacról, és – az alatt ismertetendő kivételtől eltekintve – nem vesz részt az évtizedet végigszántó privatizációs vitákban a magánosításpártiak oldalán. Rémálma tovább nyomasztja, ám ezentúl inkább a transzformációs visszaesésre összpontosít. Leginkább a társadalomnak a régi rendben kifinomult alkalmazkodási ösztöneit félti tőle.

1991 végén már ott tart, hogy elismeri a sokkterápia inflációmérséklő hatását, de fél attól, hogy megdermeszti a gazdaságot. A „sokkba belebénult társadalom” csak az állami bürokráciának jó, „táplálva lustaságukat, fantáziátlanságukat, hiszen nincs más dolguk, mint időről időre jó nagyot csavarintani az államháztartás és pénzügyi politika néhány eszközén és utána ölbe tett kézzel várni a hatást” (Lányi [1991b] 951. o.). Hűen a reformerek régi szerepéhez, aggódik: felnagyítja a sokkot, reflexszerűen kizárja annak piactisztító hatásait, és a gazdaságpolitika új szereplőit elintézi egy kézlegyintéssel. (Nemrég még szövetekezni akart velük. Vagy csak a régiekkel?) Várja a gazdasági növekedést, s programjában először kerül előkelő helyre a magántulajdon, mi több, a külföldi tulajdonos: „tartós exportexpánzió [kell], amelyet gyors privatizációval, a külföldi tőke erőteljes bekapcsolásával és egy korszerű belső piac intézményeinek és infrastruktúrájának kiépítésével kell alátámasztani” (uo.). Elismeri, hogy a magánosítás segíthet felszívni jövedelmeket, valamint versenyhelyzetek teremtésével ésszerűsíteni a gazdasági döntéseket, és nem üti le a magas labdát: egy sort sem olvasni Kamillánál a spontán privatizáció átkairól, holott valószínű, hogy ízlése ellen való volt, még ha annak keretében kedvenc, újjítóalkalmazkodó vállalatvezetői is jelentős vagyonokhoz jutottak. Ami pedig a piacépítést illeti, elsősorban ár- és bérfelszabadítást követel, a bankrendszert fejlesztené, alaposan könnyítene a piacra bejutás és onnan kilépés állami reguláin, felgyorsítaná a piaci információk áramlását stb., hogy – s ez a kifejezés visszatér nála – a piaci kapcsolatok sűrűbbé és transzparenssebbé váljanak (uo. 959. o.).

Mivégre akkor a „(nem)szeretem piac” alcím? Hisz a piacféltés gondolata végigkíséri Kamilla majd’ mindegyik írását a kilencvenes években – szóljon az a külkereskedelem szabályozásáról, a Szovjetunióval való kereskedelemről, agrárpolitikáról, gazdasági alkalmazkodásról, Hayekről, Bibórról, Donáthról. Figyeljünk csak, mitől/kitől is félti azt! Hayek-recenziójában mellékesnek tűnő megjegyzést tesz „a multinacionális vállalatok ... semmiféle törvénnyel meg nem fogható elosztó hatalmáról”, illetve arról, hogy a nemzetközi politikai centrumok a pénz világában szerveződnek, és megszabják, „hogy a sokféle ország sokféle kormánya mit tehet meg, és mit nem” (Lányi [1992] 124. o.). „... A reálgazdaságtól nagymértékben elváló pénzvilág uralma van kiterjedésében” – szomorkodik 1994 elején (Lányi [1994c] 26–27. o.). Ugyanakkor legközelebbi környezetében is veszélyt szimatol. Egy magánlevélben sokadszorra figyelmezteti Tardost, hogy az SZDSZ fiatal értelmiségi táborának eszébe sem jut a liberalizálás veszteséivel törődni. Elkeseredésében ott tart már, hogy az olasz fasizmus előélete jut az eszébe: „Néha úgy érzem, hogy Marinettiék a Futurista Kiáltványukkal naiv kezdők voltak ehhez a nemzedékhez képest. Épp csak egy kis háborúra, öldöklésre vágytak. (Megkapták!)” Majd megnyílik: „Persze minden öregasszony azt hitte mindenkor, hogy itt a világ vége. Aztán nem lett.”⁴²

1994/95 fordulóján összeáll Kamilla fejében a kép. 1973 óta (olajválság, Chile) a jóléti állam visszavonulóban van, alkalmazkodik, és megszorít. Most ez a sors elérte a poszt-kommunista országokat is, igazodniuk kell, mégpedig a korábban igazodásra kényszerítettek részére kidolgozott szabályokat követve. A nemzetközi gazdasági szerve-

⁴² Levél Tardos Mártonhoz. Kézirat, 1994. január 20. 2. o.

zetek, mindenekelött az IMF receptjei doktrinerek, részben betarthatatlanok, s nemegyszer kifejezetten rontanak a beteg állapotán, mégis azok elfogadása egyszersmind a világkapitalizmusba való befogadással egyenértékű (*Lányi* [1994–1995] I. rész, 16–18. o.). Újabb rémálom: Latin-Amerika. Felfigyel az alkalmazkodási programok liberális retorikája és társadalommérnöki gyakorlata közötti feszültségre (effajta kérdések cikázhatnak az agyában: nicsak, a kapitalizmust be lehet vezetni? vajon a liberálisok diktátuma jót tesz-e magának a liberalizmusnak?), s aggasztja, hogy a nemzetállam gazdasági kompetenciája is csorbul az igazodás során. Amit mélyen gyászol azonban, az az árupiac háttérbe szorulása a pénz- és tőkepiac mögött. „... az általános gazdaságpolitika, a pénzügyi politika (hitelek) és a költségvetés bizonyos értelemben külső (nemzetközi) ellenőrzés alatt (is) áll. A hozzájuk kapcsolódó szelektációs mechanizmusok (beleértve a költségvetési kiadásokat is) működésének kulcsa azonban eközben fokozatosan a bankrendszer (a jegybankkal együtt) kezébe csúszik át.” (Uo. II. rész, 14. o.) „Úgy tetszik” – jegyzi meg indignáltan –, „hogy a jelenkori kapitalizmus fejlődésének fő útja nem az árupiacokon át vezet.” (Uo. 14–15. o.) Piacról félt tehát piacot, a régi a szívéet melengeti, az újtól kiveri a jeges veríték. Még csak érzi, nemsokára tudni véli is, hogy miért.

A kívülről ösztöklélt stabilizációs intézkedésekről ezek után nem csoda, hogy egyetlen jó szava sincs. Kitalálói csak a makroökonómiai hatásokra ügyelnek, mesterségesen (és megjósolhatatlan módon) szelektálnak a piacon, nemegyszer csődbe hajszolva a legjobbakat, piaci újítások helyett pusztá tülélésre, kivárára ösztönöznek, a privatizálást pusztá vagyoneledássá (szétosztássá) silányítják, mélyítik a recessziót, a legyengített vállalatokat a külföldi befektetők karjaiba lökik, akik „a korábbinál primitívebb tevékenységek” elvégzésére használják őket – nem folytatom. A végeredmény: „háborús mértékű (és sokszor háborús jellegű) foghíjak támadtak a gazdaságban. ... A gazdaság tehát »megnyílt«, csak időközben – mint némelyik fejlődő országban – kiveszett belőle sok minden, ami kis nyitott gazdaságként biztonságosan fenntarthatná.” (Uo. 14–15. o.) Kamilla dicséretére szóljon, hogy bár már megint szenvedélyesen baljósol, ezt a nemzetközi irodalom alapos ismeretében teszi, előkelő társaságban kételkedik (ez persze nem tudja érdekelni), és ekkor még valóban nem világos, sikeresek lesznek-e az alkalmasint el sem indított kelet-európai stabilizációs programok. Sajnos, két évvel később sem módosít, árnyalatnyit sem, elutasító álláspontján (*Lányi* [1996b]). Tanulmányainak tucatjait olvastam el, de ha jól emlékszem, egyetlenegyszer sem találkoztam a „pardon, tévedtem” beismerésével. Pedig figyeli az összehasonlító tranzitológia irodalmát, igaz, jóval kevesebb érdeklődéssel, mint a reformokét a hatvanas-hetvenes években.

Mindamellett, bár szinte rögeszmésen ragaszkodik a „szabadítsuk fel a gazdaság szereplőit” maximájához, becsülettel utánaolvas a nemzetközi irodalomban saját magának. Nem keres öngazolást, tárgyilagosan szemléz. Így tesz deregulációs ötletével is, egyre mélyebben ásva bele magát az új intézményi közzgazdaságtanba (*Lányi* [1995a]). Kicsit későn – vélem én –, amikor már rég nincs új elsődleges tapasztalati anyaga, melyet e diszciplína módszertana segítségével feldolgozhatna, esetleg új empirikus kutatásokat kezdeményezhetne. Kamilla egyébként is új életszakaszába lép a kilencvenes évekre: fáradhatatlan nyugdíjasként látható örömmel forgat ismét komoly szövegeket, ahelyett, hogy folyton jelentéseket fogalmazna, mások előterjesztéseit véleményezné, hatóságokkal egyezkedne, egyszóval napi-gazdaságpolitizálna. Szívesen ír recenziókat olyan, egymástól távol álló alkotásokról, mint Vági Gábor Mezőhegyes-monográfiája vagy Pete Péter makroökonómia tankönyve (*Lányi* [1995b], [1997b]).

Ám az ezredvégi kapitalizmus fogalma haláláig nem hagyja nyugodni. Úgy érzi, valami kezd nagyon elromolni megint, és neki meg kell keresnie a hiba okait. Más szóval paradigmaváltás zajlik az orra előtt, és az nem létezik, hogy ne értse meg az újkapitalizmus lényegét, mely épp akkor uralkodik el a világban (ő úgy mondaná, a

világ felett), amikor Kelet-Európa végre csatlakozhatna a régihez, a második világháború utáni „békebelihez”. Arra mintha nem is gondolna, hogy ha még mindig a régi uralkodna Nyugaton, nem biztos, hogy bármilyen csatlakozás egyáltalán szóba jöhetne Keleten.

Furcsa, de agrárius gondolatait a fentiek alig befolyásolják. Nagyon bonyolult viszonyokat elemez kristálytisztán, a szó szoros értelmében bicskás szenvedélyektől izzó ügyekben ad higgadt tanácsokat. Realizmusa töretlen, legyen szó tulajdonról vagy birtoknagságról, agrár-túlnépesedésről vagy a KGST-piac összeomlásáról, kárpótlásról vagy a termelőszövetkezeti elitről. Válságot említ, de nem harcol ellene, inkább mérlegeli elhárításának módjait. Ideálja továbbra is a gondos piacépítés, és azt is pontosan tudja, hogy mit *nem* szeretne: „latin-amerikai típusú duális mezőgazdaság[ot] és annak árnyékában a végleges és tömeges falusi szegénység[et]” (*Lányi [1999a]* 36. o.). Nincs csodaszere, nem példálózik állandóan Dániával vagy Spanyolországgal, de vannak határozott ellenérzései, mondjuk, amikor régi nagyüzemi szövegeket hall a gabonatermesztés és az állattenyésztés exportcélú felfuttatásáról, illetve ennek nagylelkű állami támogatásáról. Nem állítja, hogy a szövetkezet vagy a családi gazdaság, a nagy vagy a kicsi lenne a jobb (ez is, az is, ha el tudja ismertetni magát a piacon), nem küzd a privatizálás és a külföldi tulajdon ellen, az viszont nyugtalanítja, hogy megint van „földkérdés”, azaz sok a földnélküli vidéken. Szíve szerint megint földet osztana, de a mezőgazdasági túlkínálattól tartva, inkább az (élelmiszer)ipar és a szolgáltatások fejlesztését indítványozza (uo. és *Lányi [1993]*, [*1994b*]). A közép- és alacsony jövedelmű rétegek támogatása, fokozatosság, vállalkozás, a paraszti élet méltóságának visszaadása a kulcsszavai – de azért ha lehet, javasolja, ne csökkenjen tovább az ágazat kibocsátása.

A globalizációnak nevezett ...

Nem mondja ki a nevét. Fanyalogva vizslatja, de tiszteli erejét. Amikor a dereguláció friss fejleményeit elemezgeti, még nem tudja eldönteni, vajon nem a nemzetállami keretekben történő újraszabályozás lesz-e inkább jellemző a fejlett ipari országokra. Azután valahogy meggyőzi magát,⁴³ és beáll a globalizációkritikusok sokszínű táborába. Ami viszont meglepő, e táboron belül nem jelent be különvéleményt. Végre hazatalál? Belefárad az „örzöm autonómiámat” magatartásba? Vagy – bármily profánul hangozzék is – egyszerűen nem marad már ideje az ellenkezésre?

Az Élet és Irodalomban bont vitorlát Rudolf Hilferding szellemében: a pénz hatalma, a hatalom pénze (*Lányi [1996a]*). Ritkán használ marxista fogalmakat 1989 előtt, most mintha örülne, hogy végre megteheti anélkül, hogy a rendszer apologetájává válna. Ha valamit, akkor a hatalom ideológusának szerepét nem neki találták ki. A hatalommal szembeszegülés életelvtől viszont igen. Közel a hetvenhez rále egy ilyen hatalomra, nem is akármilyenre, „a gazdaság és bolygónk társadalma felett elhelyezkedő szuperstruktúrára” (magyarul: felépítményre), melyet egyre ördögibb tulajdonságokkal ruház fel. A „pénzvilág uralmáról” beszél, arról, hogy a pénz „kiszakadt az áruvilágból, a közönséges kereskedelemről, az emberek életszükségleteit kielégítő jóságok és szolgáltatások termeléséből” (uo. 5. o.), meg arról, hogy a pénzpiac „igényt tart bizonyos kiváltságokra, ... rá akarja vagy rá tudja kényszeríteni az akaratát másokra (akár úgy, hogy ki kelljen találni az óhajait)” anélkül, hogy ő maga felelősségre vonható lenne. Sőt, „a

⁴³ Ekkortájt sűrűn hivatkozik Csaba László, Greskovits Béla, Köves András, Oblath Gábor, Szalai Erzsébet és Szamuely László írásaira.

pénzvilág bejelentette igényét a politikai hatalom egy részére a legfejlettebb országokban is” (uo. 6. o.).

Kamilla visszasírja azokat az időket, amikor még ha valaki piactudományról beszélt, nem a pénzre gondolt, hanem arra, hogy „van-e hol eladni a tejet és a szentet” (uo. 5. o.), amikor a pénzpiacok még eleget tettek eredeti feladataiknak, finanszírozták az üzletet, intézték a megtakarításokat, és közvetítettek, amikor még a „reális gazdasági folyamatok ... tükröződnek a pénzpiac reakcióiban” (uo. 6. o.). Egy szó mint száz, a pénz maradjon a tej és a szén szolgája. Hogyan van az, kérem, hogy már a pénzpiacon is „termékekről” mernek beszélni, hogy a GDP-ben nő ezen „nem reális” áruk aránya, amikor ezeket nem is lehet elfogyasztani.⁴⁴ Viszolygása oly erős, hogy a pénzpiacokban képtelen felfedezni a közgazdaságilag szépet: azt, hogy a kapitalizmus már megint újított egy nagyot, hogy ügyesen (még ha vakmerően is) menekül előre, hogy nagy szakmai hozzáértést igénylő, bonyolult és finomra hangolt rendszereket működtet, s hogy a piacokon éppenséggel a maga Kamilla által kedvelt piaci tevékenységek zajlanak: „termelők” bővítik-cizellálják kapcsolataikat a „fogyasztókkal”, illetve más „termelőkkel”, igazi szolgáltatások cseréje folyik, sőt terjed sebesen, önzölik az információ, sokszorozódik a tudás, mindennapos az innováció. Egyszerre fél attól, hogy ebből egyszer nagy baj lesz (mutasson valakit, aki nem), és attól, hogy a pénzvilágnak végül is sikerül hatalmát jó időre konszolidálnia. És nem teszi fel a kérdést: mi lenne a kapitalizmussal, ha nem (vagy másként) újítana? No, és mi lenne az a másként?

Milyen is ez a megvetésre méltó pénzvilág amúgy szociológiailag? Képviselőit Kamilla hál' isten nem nevezi spekulánsoknak, de semmi jót nem mond róluk, azon kívül, hogy *en passant* megjegyzi: meglehet, „elégé átmeneti hatalmasságok ezek” (*Lányi* [1996a] 5. o.). Egyszerre gondol a nagy nemzetközi pénzügyi szervezetekre, a befektetési bankok/alapok hálózatára és a kormányokra, akik könnyű szívvel úgymond belemennek abba, hogy hagyományos pénzkibocsátási és adókivetési jogaikat megnyirbálják, és adósságba hajszolják országaikat. Miért? Mert – valahol nem is olyan mélyen – a politikusok és hivatalnokai is kisbefektetők. Akinek nem ugrana itt be Szalai Erzsébet történelmi materialista eszmefuttatásainak egyike, annak Kamilla felhívja rá a figyelmét, kerek perec megdicsérve a szerzőt. A közgazdaságtant mint olyat viszont lehordja, mert az szerinte még a multinacionális vállalatok működését sem volt képes megmagyarázni. Érzi, hogy szédítő magasságokba kapaszkodott, ezért ritka öniróniával fejezi be írását: „több tudásból egészen biztosan rövidebb cikk születhetett volna” (uo. 6. o.).

Majd elkezd elkiismeretesen gyarapítani ismereteit. Pár hónappal később terjedelmes cikkel jelentkezik a szociális piactudomány fogalmáról (*Lányi* [1996c]), melyben kritikai mutatóványa folytatásához e kedvenc kapitalizmusmodellje szolgál védőhálólul. Egyre feljebb hág, s lassan elvakítja a szédület. Így ír: „azoknak, akik a szociális piactudomány rendszerét kigondolták, egyik oldalán demokráciával és társadalmi igazságossággal, másik oldalán az egyoldalú hatalomképződéstől mentes, ámde teljes szabadságban működő piaccal, főként egy civilizált ország áruipacai és hagyományos szolgáltatásai lebegtek a szemük előtt. Ma egészen mást neveznek piacnak.” (Uo. 13. o.) Voltaképp vádbeszédet mond a magasból Fernand Braudel tekintélyét is segítségül hívva, aki a korai kapitalizmusban, még hozzá annak pénzpiacain fedez fel árucserét torzító hierarchiákat, melyek felborítják a korábbi rendet. Piactudomány *versus* kapitalizmus: Kamillának egyre inkább tetszik a szembeállítás. Szerinte, ha a számokra tekintünk, nyugodtan elborzadhatunk. Mostanság a pénzforgalom (különösen a derivátumok piacának felfutásával) túlnó az áruipacokon, és elszakad azok „reális” igényeitől, egyre inkább emlékeztet valaminő

⁴⁴ Vö. *Mindannyiunkban ...* [1999] 19. o. Itt mondja el, hogy Carl Menger (és részben Marx) gazdaság-felfogását vallja, mely az emberek és környezetük újatermelését, az emberi szükségletek kielégítését tartja szem előtt.

szerencsejátékra, nem kell neki annyi fogyasztó és termelő (a felesleg művelődése és egészsége veszélybe kerül), és még a „kicsi és tökéletlen piacokat” is kiirtja, amelyek – nemegyszer az árnyékgazdaságban – szolgálják az emberek létfenntartását. „Romboló tendenciákat” lát mindenütt, szétszakadó világot, ahol a fejlettek elzárkóznak, míg másutt „szabadon terpeszkedik a nyomor” (uo. 13–15. o.). Érdekes, a kaszinókapitalizmus terminusát nem veszi át.

Kamilla nem sejti, hogy védőhálójában bízva, elképzelhető, hogy a levegőbe hajított fel egy kötelet, s azon próbál fölfelé kúszni. Hamarosan azonban megtudhatja ezt egyszerre három tanulmányból is, melyek ritka (rossz) élményben részesítik: kedves fiatalabb kollégái figyelmeztetik ugyanis nyugodt, de kemény érvekkel arra, hogy vigyázzon, mert leeshet (vö. *Csontos–Király–László* [1997a], [1997b], *Pete* [1999]).⁴⁵ Kap hideget és meleget is. Elmarasztalják, félek, túlnyomórészt joggal, módszertani mellényülésben, fogalmi tévesztésben, adatok félreértelmezésében, vagyis alapvető tudományos vétkekben. Felróják neki, hogy (már-már a géprombolókra emlékeztető) társadalomkritikát kever a közgazdasági elemzésbe; összeesküvés-elméletet gyárt; hiányosak a pénzügyi ismeretei; folytatja a „jó” használati érték és a „rossz” csereérték marxi csúrés-csavarását; úgy tesz, mintha tudná, mi a „kevés” és mi a „sok” a pénzpiacon; bírálatának alapfogalmai (élődiség, túlbujánzás, kiszakadás, öncélúság stb.) képlékenyek; *stock* mutatót vet össze *flow* mutatóval; ignorálja az új pénzügyi termékek súrlódásmérséklő, általános költség- és kockázatsökkentő, illetve stabilizáló, mi több, jólétnövelő hatásait.

Persze éri őt egy-két övön aluli ütés is: egy lapon emlegetik a shylockozókkal, jelzik, hogy érvelése a „karvalytőke” ádáz ellenfeleiéhez hasonlít, továbbá kérdőre vonják, ezt már több joggal, hogy miért védi az államot, és miért nem keresi a kétségtelen pénzügyi válságok okát inkább a túlköltekező kormányokban, a monopóliumokat tűrő laza szabályozásban, a politikai osztogatásban. Noha bizonyos értelemben megjövendőli az ázsiai és orosz összeomlást, e tényezőknél kevés jelentőséget tulajdonít. Talán az erős célzások, talán megbírált társaiba vetett bizalma, talán Soros György és Joseph Stiglitz tekintélye, akik némiképp hasonló gondolatokkal szállnak be a nagy globalizációs vitába, talán egyszerűen Kamilla konoksága az ok, talán mindezek együtt, hogy nem válaszol a bíráló megjegyzésekre, csak menetel előre a maga választotta úton.⁴⁶ Kitartóan műveli magát, és egymás után publikálja hosszabbnál hosszabb tanulmányait a világgazdaság majd Európa színeváltozásáról, melyek lábjegyzeteiben jelzi, hogy olvasta kritikussait.

Nagy fába, a „washingtoni konszenzusba” vágja fejszéjét, amikor visszatér e témához három év után, kiterjesztve azt Maastrichtra is (*Lányi* [1997a]). A „globális konvergencia”, pontosabban e konvergenciát célzó gazdaságpolitikai receptek érdeklik, de elméleti emberként azonnal nekitámad e receptek mögöttes elveinek. Fanyalgásának tárgya „az általános emberi természetnek egy eléggé mizantróp felfogására alapozó új politikai gazdaságtan és a szigorúan vett módszertani individualizmust kikövetelő új-klasszikus iskola” (uo. I. rész 6. o.). Meg egy kicsit Milton Friedman is, akit szintén megidéz. „A győztes neoliberális eszme” (uo. 8. o.) – mondja Greskovits Bélával. Azt is olvasói tudomására hozza, mindjárt tanulmánya elején, hogy – összeesküvés-elmélet ide vagy oda – ragaszkodik ahhoz, hogy a konvergenciátörekvéseknek nemcsak tárgyük, alanyuk is van: a „technopolok” például vagy a nemzetközi gazdasági szervezetek és a nemzeti kormánytisztviselők különféle koalíciói. Később részletesebb szocio-

⁴⁵ E tanulmányok nem kizárólag őt veszik célba, jeles kollégái közül Augusztinovits Máriát és Bródy Andrászt is megfeddik.

⁴⁶ Pontosabban válaszol is meg nem is. Hagyatékában fellelhető egy kézirat Vázlat egy aktuális közgazdasági vitáról (A „monetarizmusvita”) címmel, valószínűleg 1997 novemberéből, mely azt a hozzászólását tartalmazza, melyet egy, a Bankár Klubban 1997. október 30-án tartott vitára írt. Ebben visszautasítja a módszertani kioktatást, és azt is, hogy ő összeesküvés-elméleteket fabrikálna, ám elismeri, hogy még evidensnek tűnő hatalmi viszonyokat is igen nehéz tapasztalati úton bizonyítani.

lógia leírását is adja a „felépítményt” tartó „alapnak”, eljutva a pénzügyi vállalkozóktól és menedzserektől egészen a kisbefektetők hadáig. Ez utóbbiakat meglehetősen lenézően jellemzi, mondván: „hajlamosak magukévá tenni azokat az egyszerű gazdasági axiómákat és néhány jelszóban összefoglalható politikai ideológiákat, amelyeket a pénzvilág képviselőitől hallanak, vagy amelyeket ilyenekként közvetít hozzájuk a tömegtájékoztató” (uo. II. rész 16–17. o.).

Aki ezt írja, ugyanaz a Kamilla lenne, mint aki hajdanán a tervgazdaságot kijátszó, ösztönösen okos, ésszerűen választó piaci szereplőkben bízott? Avagy a modern kapitalizmusnak hirtelen sikerülne mindaz az agy mosás a „dolgozó tömegek” körében, mellyel kudarcot vallott a régi rezsim? Esetleg e tömegek maguk is haszonélvezői az új világnak? Kamilla mind borúlátóbbá válik élete alkonyán. Olyanná, aki mindössze egy nyúl farknyi lábjegyzetben jegyzi meg, hogy „a kilencvenes évek elejének értelmezésében stabilizálni annyit tesz, mint helyreállítani a költségvetési és pénzügyi egyensúlyt, és hagyni működni a piacot” (uo. I. rész 14. o.), s ahelyett hogy ezt ünnepelné, azon búslakodik, hogy a stabilizálás recesszióba és az infláció felgyorsulásába torkollik, a közjó gondolata elhalványul, nőnek a vagyoni és jövedelmi különbségek, nagy társadalmi csoportok süllyednek el, és válnak fölöslegessé, és a kormányok, ha választaniuk kell, persze nem a katonai, hanem a kulturális és gyermekvédelmi (!) kiadásokat nyirbálják meg. Egyébként is, az Egyesült Államok, mely annyira forszírozza az egészséget, magára nézve nem tartja követendőnek a globális előírásokat. Szomorú, hogy a „washingtoni konszenzus” első rendszeres magyar ismertetésében nem jut hely legalább a kérdésnek: voltak-e már vajon, akik meggyógyultak a receptre írt medicinától? Emlékeztetőül: 1997-ben járunk, Bokros és Surányi már kezdetnek hátradől, amikor Kamilla még mindig Köves András korántsem dicsérő véleményét idézi helyeslően arról, hogy Bokrosék programja „új rendszerváltást” irányoz elő.

Kamilla, bár gyakran nyúlt makroökonómiai kérdésekhez, nem volt szabályos makroökonomus. Hasznossági függvényekkel nem dolgozott, a makrokorlátokra nem mindig figyelt, a vállalatok magatartásából próbált nemzetgazdasági következtetésekre jutni. És a Kopint egyik erős embereként kezdettől fogva idegenkedett a Bokros-csomagtól, jóllehet ellenérzéseit nem gyűjtötte külön tanulmányba.

A konvergenciatick második része Kamilla élete első komoly, általános érvényű megnyilatkozása az Európai Unióról. Kissé megengedőbbnek mutatkozik, bár gyanakodva indítja elemzését. Azt szeretné tudni, vajon Maastricht „tartalmaz-e valamilyen védelmet Európa társadalmi számára ... a globális rendszer elszabadulásával szemben?” (uo. II. rész 5. o.) Indignáltnan állapítja meg, hogy az EU a legtöbb ponton követi, sőt meg is előlegezi a „washingtoni konszenzust”, ám reméli, hogy az *acquis* talán megfékezi a nemzetközi pénzvilág centrifugális, bizonyos európai országokat vagy társadalmi rétegeket a perifériára szorító hatásait. A valutauniót, jóllehet a „monetarista doktrína” lecsapódásának tartja, nem támadja, és abban is bíz, hogy a maastrichti alapokon álló Európai Unió globális pénzügyi válság esetén sem omlik össze.

Az ezredfordulón még egy sor tanulmányt közöl arról, miként szilárdítja meg úgymond uralmát a nemzetközi pénztőke, s ezáltal Kamilla a magyar globalizációkritikusok közgazdaság-elméleti „megmondóasszonyává” válik. Erősen ismétli magát, de minden alkalommal van új mondandója is. Megállapítja, hogy a „járványszerűen terjedő válságokból” a pénzvilág hasznot húz, így egyre nő a hatalma, sőt, sikerül neki az is, hogy „a multinacionális vállalatokat a saját irányító, ellenőrző, jövedelemtermelő rendszerébe integrálja” (Lányi [2000]). Így lesz szerinte egyre kerekesebb az egyelőre nem teljesen globális, és nem is teljesen rendszer. A hangsúlyt az „egyelőrére” teszi. Nagy szorgalommal követi az egyes valutaválságokat, a vállalati struktúra amerikanizálódását, a nagy nemzetközi gazdasági szervezetek arculatváltását, illetve a „washingtoni konszenzus” fellazulását a kilencvenes évek második felében. Közben elegánsan másokra hagyja az

„én persze megmondtam” büszke pózát. Nagyon azért nem boldog, hiszen a Világbank szerinte mindössze félfordulatot hajtott végre. Mindazonáltal megelégedéssel tölti el, hogy szaporodik a tekintélyes távoli elvbarátok serege: időnként még Jeffrey Sachsot, Paul Krugmant és James Wolfensohnt is közéjük sorolja. A legfontosabbnak az tűnik a számára (megjegyzem, a kormányzati bürokráciát egykor ádázul bíráló, már-már anarchizmusba hajló tudósról szól történetünk), hogy a globális gazdaságpolitika felső körében „a beavatkozó, reguláló, akár tulajdonos állam rehabilitálása” zajlik (uo. I. rész. 19. o.). Érzékelhetően csökkennek aggodalmai, nem ígér hát „rémtörténeteket vagy apokaliptikus látomásokat” (uo. II. rész. 22. o.), mert abban bízik, hogy a globális hatalom integráló ereje korlátos, maga a globalizáció gazdasági válságokat gerjeszt, ezzel lejáratja magát, s nem tud áttérni a tekintélyen alapuló uralom gyakorlásra. Nincs neki új üzleti ethosza, nem hitelesítik szavazatok, így legitimitást nem, legfeljebb átmeneti lojalitást tud kicsikarni magának. Azt is elsősorban a nyugati féltekén, mely szerinte a pénz- és tőkepiacok legnagyobb nyertese.

Nézi innen, nézi onnan, de nem talál következtetéseire ellen szóló lényeges érveket, legyen az a japán stabilizáció története, az európai vállalati rendszerek tipológiája vagy a harmadik utas szociáldemokrácia „feltűnő alkalmazkodása” (Lányi [2001a] 28. o.) a globalizációhoz. Feltűnő, milyen keveset foglalkozik Magyarország EU-csatlakozásával. „A bővítés mellett szóló gazdasági érvek eléggé gyengék” – írja, majd ímmel-ámmal felsorol néhányat a kis országok által élvezhető előnyök közül, külön hangsúlyozva, hogy az Unió segíthet a transznacionális vállalatok megfegyverzésében (uo. 31. o.).

A szintézis (egyszerűsített a kudarc részleges és öntudatlan elismerése) a „globalizációnak nevezett jelenségkör” dolgában 2001 nyarára tehető (Lányi [2001c]). Végre egyszerre több fontos dimenzióban is próbál elemezni, olyanokban, mint a fogyasztás, a hatalmi szerkezet, a pénzügyi szuperstruktúra, a társadalmi rétegződés, a tulajdon, a koordináció stb. Úgyszintén újdonság, hogy alapvető közgazdaság-elméleti problémákon is elkezd meditálni, ahelyett, hogy leleplezne és idegenkedne. Régi-régi kérdéseit veszi ismét elő, hogy nekiszegezze őket a globalizálódó piacnak: hogyan képződnek az árak, miért előnyös a külkereskedelem, mi az, hogy pénz egy olyan világban, ahol transznacionális vállalatok saját magukon belül bonyolítják gazdasági ügyleteik jó részét, ahol a tőzsdén egy szemvillanás alatt cserélnek gazdát milliárdok, s ahol a nemzetállamok mellett nemzetközi gazdasági szervezetek és integrációk is nagy befolyással bírnak? Nem jut már azonban idő az újragondolásra, kivált hogy Kamillát nem eresztik megszokott következtetéseire.⁴⁷ Ki vitathatná el jogát a globalizációkritikára? A kár az, hogy e bírálatot nem a régi – kamillai – szigorral és pontossággal gyakorolja. S megértő igyekezete is gyengül.

Míntha elfojtott szociológus énje követelne egy utolsó lehetőséget magának. Közgazdasági problémálatását mindinkább elhomályosítja a direkt politikai és ideológiakritikai szemléletmód. A növekedés, a technikai fejlődés, a jólét hidegen hagyja, mindenütt krízist és egyenlőtlenséget lát. A nyitásról, a piacok felszabadításáról azonnal a „túlburjánzás”, „mizantropia” és „civilizálatlanság” jut eszébe. Bármit is keres, hatalmakat és ideológiákat talál. „Akár elkerülhetetlennek tekinthetjük tehát – mondja –, hogy időközben meg kellett születnie annak az új ideológiának, amelynek értelmében egy adott ország piacát az ott élők nem rendezhetik be a maguk igényei szerint, hanem úgy kell tekinteniük rá, mint arra a piacra, amely mások (s máshonnan jövők) rendelkezésére

⁴⁷ Jó példa erre egyik utolsó cikke (Lányi [2003]), melyben szelídíti ugyan globalizációs jóslatait (volt már ilyen a kapitalizmus történetében, nem is olyan erősek a multik, az állam pedig nem is olyan gyenge, nem is akkora a tőkekivétel, és lehet az is, hogy csökkentek az egyenlőtlenségek a világban stb.), de a pénz uralmát éppoly sötéten látja, mint korábban, és fenntartja, hogy a piaci koordinációt/szelekciót felváltja a hatalmi.

áll.” (Lányi [2001c] 500. o.) „A fenébe is, mi a baj ezzel? Miért olyan zavaróak azok a »mások«?” – dobta volna vissza az effajta érvet Kamilla húsz esztendővel korábban, mérgesen összevonva szemöldökét. De az olyan dupla fenekű utalást is, amely szerint a globális tőkeforgalomban a „különösen mozgékony pénz igen nagy hányada nem a reguláris gazdaságból származik” (uo. 504. o.). (Pláne ha valaki, mint ő most, Csikós-Nagyot idézte volna bizonyítékul.) Közgazdászként – azt hiszem – akkor adja meg magát, amikor leszögezi, hogy „a ma piaciaknak nevezett szerveződések, döntések, tranzakciók és viselkedésmódok nemigen választhatók el hatalmi megfelelőiktől”, ezért „nem biztos, hogy tisztán gazdasági mechanizmusokat kell keresni, illetve találni mögöttük” (uo. 508–509. o.). Ha globalizációmagyarázata a szociológia birodalmában sikeresnek lenne is tekinthető, az ökonómiában Kamilla ezennel bejelenti, hogy – legalább részben – kudarcot vallott.⁴⁸ Felelős? Természetesen a tapasztalati anyag, no meg a közgazdaságtan maga. Ő legalábbis erről van meggyőződve.

És a szociológiában? Meghasonlott (örök?) marxistaként nem hagyja nyugodni, hogy még nem találta meg az ezredvégi kapitalizmus vezérlő szubjektumát. Igen, keresi az új tőkés osztályt rendületlenül. Meggyőződése, hogy az „intézményi befektetők ... akár többlépcsős hierarchiája foglalta el az ellenőrzés vagy vállalatigazgatás piacán a korábban felmagasztalt tulajdonos helyét. ... A tulajdon legkedveltebb mai formája a tulajdonosáról (az eredeti befektetőről) leválasztott ... tulajdon” – általánosít tovább, majd leszögezi: – a leválasztott tulajdon egyfajta kollektív tulajdonnak (többé-kevésbé egységes, integrált tulajdonnak) is tekinthető”. Ha mégse, akkor sincs baj, hiszen „akkor is kiváló alkalmat ad egy tagolt, hierarchizált, ámde összefüggőnek tekinthető tulajdonirányító, tulajdonellenőrző, rendelkező csoport (osztály) megszerveződésére.” (Lányi [2001c] 510–511. o.) Alattuk az állítólag felbomló középosztály, tagjairól Kamillának nincs sok közölnivalója. A kis(kényszer)befektető alsó rétegekről annál több, bennük leli fel a modelljéhez elengedhetetlen alattvalókat. Egyfajta kollektív? Többé-kevésbé egységes? Magamat ismétlem, volt idő, amikor ilyen laza osztályhipotézisek láttán hősünk türelmetlenül toppantott volna: „akkor már kérem inkább Burnhamet vagy Galbraitht.”⁴⁹

Ezt a kapitalizmust, ezekkel a terjedelmes és villámgyors pénz- és tőkepiacokkal, házlózi tulajdonformákkal, transznacionális szereplőkkel és konvenciókkal Kamilla képtelen megkedvelni. Mással ugyanis nehéz lenne indokolni a megszokottnál szellősebb következtetéseit, értékválasztásainak előtérbe nyomulását, kacérkodását a demagógiával. Mert olvas és figyel, logikai érzéke, memóriája hetven fölött sem hagyja cserben, életkora tehát lapos magyarázat lenne. Nincs más hátra, a krónikásnak ismét bele kell bújni a hőse bőrébe, hogy elismerje: emberfeletti teljesítmény lenne Kamilla részéről már az is, ha nem életideálként, de legalább a tárgyilagos elemzés kedvéért el tudná fogadni az ezredforduló kapitalizmusának néhány, nemcsak számára különös (elfogadom, időnként kicsit félelmetes) jellemzőjét. Hejehujázást botorság lenne várni tőle. Hallottuk, ő a hatvanas évének végének Közös Piacába vágyakozott, s őrizte a „szociális piac”, a „jólét mindenkinek”, a nemzetállamot is tisztelő transznacionális megegyezések, a „harmadik út” eszményeit évtizedeken át. Egészen addig, míg rá nem kellett ébrednie arra, hogy – elnézést az elcsépelte hasonlatért – amit fénynek hitt a hosszú alagút végén, az valami más, talán épp a szembejövő vonat. Az vesse rá az első követ, aki oly hosszú várakozás/vágyakozás után megadó mosollyal tud váltani.

⁴⁸ Hozzá tartozik az ügyhöz, hogy nem elégszik meg saját általánosításaival, és néhány feltevését kipróbálja kedvenc terepén, az élelmiszer-gazdaságban. Szabályos ágazati esettanulmányba kezd, – mit ér a műfaj? –, jóval szelédrebb hangon, mint amilyet elméleti cikkeiben használ (Lányi [2001b]).

⁴⁹ Gonoszodom, Kamilla nem tett ilyet, legalábbis írásban nem, legalábbis velem. Noha a globalizációról nagyon másként vélekedtünk, egy recenziójában nagyvonalúan kesztyűs kézzel bánt e tárgyban megjelent írásaimmal (Lányi [2004]).

Távozás Bibóval

Kamilla ugyanis választani akar, az „ez van, ezt kell szeretni” beletörődő gesztusától kifejezetten dühbe jön. Még ha az az „ez” kettő is. Ha két út van, kell lennie-e egy harmadiknak is, vallotta régen, ha pedig ma azt mondják neki, hogy már csak egy lesz nemsokára, mert a modern kapitalizmus egyneműsödik, akkor elfogja a szellemi klauszrofóbia, és menekülni próbál. Ha újból gimnazista lehetne, dörgedelmes szónoklatokat tartana a „globalizmus átkairól”, belépne az Attacbe, vagy beszivárogná egy multinacionális cégbe (talán megint a Tisza mentén), hogy feltérképezze az új üzleti világ mítoszait. Ha megint a hatvanas évek reformerei között álmodozhatna a piacról, bizonyára a „pénzügyi szuperstruktúrában” is felfedezne valami gyönyörűt, ha nem gyönyörűt, legálább hatékonyt. Mi marad Kamillának az ezredfordulóra?

A magány az eredetiségben. A büszkeség az általa újortodoxnak tartott világnézet elutasításában. A heterodoxia méltósága. Szépen hangzana, majdnem ez lett írásom címe is. Igen ám, de szellemi ellenfelét Kamilla részint maga teremti, nagyítja fel, és érti félre, ezért szembeszegülésének méltósága nem makulátlan. Lehetséges szövegségeiből gyakran maga sem kér, magánya félig-meddig választott magány, így tragikuma kissé hézagos.

A Kopintban otthon érzi magát egészen a kilencvenes évek végéig. Nem a megtúrt, kicsit hóbortos, idős kolléga megalázó szerepe jut neki, hanem továbbra is az okos vitapartneré, kinek a „washingtoni konszenzust”, az „új pénzvilágot”, a „neoliberális elitet” kiosztó tanulmányait az intézet jó része kedveli, a Külgazdaság pedig rendszeresen publikálja. A konjunktúrajelentések írásában is részt vesz még egy ideig, továbbra is nagy figyelemmel kíséri a magyar agrárfejlődést, erről az évtized végén kitűnő írást közöl, mely összeszedettebb és bölcsebb is, mint a globalizációról szólók (*Lányi [1999a]*). Pártokhoz nem kötődik, jóllehet 1989 után sokfelé hívják („egyik párttal sem voltam rosszban” – emlékezik; *Mindannyiunkban [1999]* 32. o.), mégis hamar elege lesz abból, hogy csupán használni akarják, azt is rosszul, és leginkább csak akkor, amikor olyat tanácsol, amit amúgy is szeretnének csinálni. Prognózisokat 1993 után a Kopintban sem készít, midőn az intézet – hősünk véleménye szerint politikai okokból – visszatáncol egy általa tett (és később beigazoló) előrejelzés képviselőjétől (uo. 26–27. o.).

Amikor 1999-ben megkérdezik, hogy mely közgazdasági iskolához tartozik, Kamilla válasza csupa elhatárolódás: ő azon kevesek közé számítja magát, akik „nagyon másként nyúl[nak] a gazdaság kérdéseire”, akik „nem fogad[nak] el bizonyos eleve adott formulákat arra nézve, hogy az elemi gazdasági cselekvéseket látatlanban is egy bizonyos módon írj[ák] le” (uo. 33. o.) Mi is ez a más? „... Nálam a gazdaságról és a társadalomról való gondolkodás nem válik szét” – jelenti ki ugyanitt. „Tudom – mondja –, hogy más módszerrel kell nekiesni az egyiknek és a másiknak ..., de a gazdaságról szóló gondolatmeneteimnek mindig van ... valamilyen szociológiai ... vetülete.” (Uo. 19. o.) Minden egyes szava az úgymond steril modelleket alkotó neoklasszikus-monetarista neoliberalisoktól való különbözést szolgálja, akikről már korábban megtudhattuk tőle, hogy sokkoltak a rendszerváltáskor, nulla szociális érzékkel folyton restriktív erőltetnek, miközben neofitaként büszkén követik nyugati elvarátaik eszmeszüleményeit. Büszke távolságtartásában nemegyszer versengő iskolák, címkék, elméletek, attitűdök és politikák mosódnak egymásba, és állnak össze a fejében egyetlen konok ellenfélle. Kamilla „gyárilag” képtelen az ortodoxiára. Ám ezentúl a „más vagyok” gesztusa a mérhetőség, bizonyíthatóság, pontosság régen általa vallott értékeivel versenyez. Láthatóan érzi a feszültséget. De nem keresi a módját, hogy miként csillapíthatná azt.

Magyarországon az a szokás szerinte, hogy vagy Kornait követik, vagy a neoklasszikus iskolát, esetleg mindkettőt együtt. „Az uralkodó diskurzus a kétféle elmélet néhány alapfogalmát variálja a Nemzetközi Valutaalap dokumentumainak fordulataival és szókincsével, vagyis eléggé egyoldalúan makrogazdasági és lehangolóan technicista jelle-

gű.” (Lányi 1994a] 225. o.) Ezzel szemben áll egy életszerűbb, elfogadóbb, nem formalizálható, de értékes kutatási program, mely esettanulmányokra támaszkodik: „az eközben megismert tények (gyakran a szociológia tárgykörébe tartozók) és történetek (gyakran hallomáson alapulók) összefoglalása és általánosítása inkább érzék és beleérzés dolga, de semmiképpen sem logikai dedukció eredménye” (uo.). Mindezt még 1994-ben írja. 1999-ben hasonló szellemben dicséri meg Laki Mihályt, mondván: sajnálja azt a világot, mely nem veszi az ilyen embereket eléggé tudomásul (*Mindannyiunkban...* [1999] 24. o.). Tardosnak és Greskovitsnak megbocsátja, hogy az új politikai gazdaságtan felé tájékozódnak, de szigorúan kijelöli a határokat: örül, hogy például Tardosnál nincs nyoma annak, hogy „a tulajdonelméleteket, a pénz mennyiségi elméletét (monetarizmus) és a jelenkori politikai gazdaságtanból kinövő racionális döntések elméletét társadalmi normává” emelje, „ezzel együttesüket egyfajta hatalmi ideológiává gyúrva” (Lányi [1999b] 392. o.). S az sem zavarja, hogy kedves barátján ekkortájt uralkodik el a „senki nem tud semmit” önemésztő szkepszise (vö. Kovács [1999]).

A század és az évezred véget ér, Kamilla lassan magára marad. Elvbarátainak egy része eltávolodik tőle, elhalkul, vagy örökre elmegy. A Kopint félig elnéptelenedik: tehetséges fiatalok egész sora távozik az intézetből, és a középnemzedék számos jeles képviselője sincs már ott. A neoklasszikus paradigma és a „vele is, nélküle is” érkező új intézményi közgazdaságtan meghódítja Kelet-Európát. Már nincs rájuk fülhallása. Meg van győződve róla, hogy e hódítás nem racionális meggyőzés és szellemi elbűvölés eredménye, hanem a leigázással vegyes korrumpálásé, egyfajta kultúrgyarmatosításé. Még egyszer-e egyszer figyelmeztetón felemeli a mutatóujját,⁵⁰ majd magába zárkózik. Megbetegszik, alig hagyja el lakását, az emberekkel telefonon érintkezik. A jelenkori kapitalizmusról tervezett könyve torzó marad.⁵¹

Magányában mégse lesz egyedül. Bibót olvas, boldogan, és – láss csodát! – a „sült közgazdász” idős korára szabályos Bibó-szakértővé avanszál. A szokásos magánúton persze, igaz, később a Bibó István Szellemi Műhely által is ösztököelve. Eredeti és pedáns az utolsó percig.

Párjára lel, talál egy hasonlóan beskatulyázhatatlan, szuverén és puritán, több diszciplínában megállás nélkül egyszerre alkotó, szigorú logikájú, nála nagyobb formátumú, ezért maradéktalanul tisztelhető gondolkodót, kinek szintén ideálja a „harmadik út”, akinek fontos a magyar parasztság sorsa, ám felül áll a népi-urbánus csetepatén, és megvesztegethetetlen erkölcsű demokrata. Akit már ifjú falukutatóként olvasott, aki józan maradt, amikor Kamilla megrészegült, de akivel 1956-ban közös platformra került. Bibót forgatva újraéli életét, és megerősödik benne a hit, hogy fontosabb demokratának lenni, mint (gazdasági) liberálisnak. S ha már liberális az ember, legyen inkább szociálliberális vagy nemzeti liberális, esetleg mindkettő.

Bibó szerinte „olyan jelenségre mutat rá, amellyel a világ (és nemzedékünk) csak jóval később került szembe: rendkívüli hatalomkoncentrációra képes új és új hatalmi góccok feltűnésére, az ezeket megszálló új, szakértő és szervező arisztokráciára. »Mert az, hogy ennek a hatalomkoncentrációnak az arisztokráciája a szakszerűség és képzettség arisz-

⁵⁰ A Külgazdaság szokásos körkérdésére 2002-ben például ilyeneket válaszol: a Kondratyev-ciklus lefelé menő ágán vagyunk, nem tudjuk, mit hoz egy újabb háború. „Ami a magyarokat a leginkább fenyegeti, az az, hogy az egyik esztendőben a felemelkedés reményében elinduló társadalmi csoportok, rétegek legközelebb a süllyesztőbe kerülnek. ... Inगतag társadalmi alapokon nem épülhet egészséges gazdaság.” (Lányi [2002b] 12. o.)

⁵¹ E könyv törzsanyagát minden bizonnyal megjelent tanulmányai képezték volna. Rajtuk kívül mindössze egy írás lelhető fel a hagyatékban, mely Az állam és a gazdaságpolitika a globalizálódás korszakában címet viseli. Ebben Kamilla új gondolatmenetbe fog arról, hogy a nemzetállam talán mégsem veszíti el minden fontos eszközét, hogy beavatkozzon a gazdaságba.

tokráciája lesz, ... még nehezebbé teszi a szabadságigénynek vele szemben való fellázadását.«” (Lányi [1998a] 256. o.) A „világméretű elituralom” veszélye a kulcsmotívum itt, no meg a szabadságvágy. Ezek kínálják ugyanis a megfejtést arra a feladványra, mellyel Kamilla évek hosszú során át kergette kétségbeesésbe liberális barátait. Neki a „pénzügyi szuperstruktúrával” – túl azon, hogy szerinte nincs demokratikus felhatalmazása és szociálisan vak – kifejezetten hayekianus gondja is van, éspedig az, hogy szabadságkorlátozó, esetenként éppenséggel piacgyengítő. Kifogásolja az új pénzügyi elit társadalommérnöki beállítódását, ezen belül azt, hogy ott „fönn” akarja megmondani, hogy itt „lenn” mi a jó. A hierarchia maga bosszantja, nem pedig az, hogy egy úgymond kozmopolita elit diktál a „nemzetnek”. Bármennyire is eltúlozza e diktátum jelentőségét és a diktálók osztályba rendeződését, nem nemzeti, hanem egyfajta helyi, kelet-európai önérzete berzenkedik az „új arisztokráciával” szemben. Liberalizmusát ekképp inkább lokálisnak, alkalmasint regionálisnak nevezném, mint nemzetinek.

Ugyancsak összehatározhat Bibóval a tőkekoncentrációval, a „nagyvagyonokkal” szembeni ellenérzéseik. A kis- és középtulajdon, az organikus piacépítés támogatásának, illetve a nagytóke megzabolázásának eszményeit mind igazolva látja Bibó műveiben, Wilhelm Röpke „harmadik útja” is a bibói liberalizmuskritikán átszűrve válik számára igazán elfogadhatóvá (Lányi [2002a] 6–7. o.). Nem hagyja nyugodni a gondolat, hogy „mit tudunk kezdeni legkedvesebb ideáinkkal, ha azok »az aránytalan, funkciótlan és felelőtlen nagyvagyon önigazolásának« eszmerendszerévé válhatnak” (Lányi [1998a] 248. o.). Már nem bízik „az egyoldalú hatalomképződéstől mentes, ámde teljes szabadságban működő” piacon, a szociális piacgazdaság klasszikusainak eszményében. Ma egészen mást neveznek piacnak – ismételtgeti megtörtén.

Úgy gondolja, *ezt* a piacot már szeresse más.

Hivatkozások⁵²

- CSONTOS LÁSZLÓ–KIRÁLY JÚLIA–LÁSZLÓ GÉZA [1997a]: Az ezredvégi nagy borzongás. Közgazdasági Szemle, 7–8. sz. 569–596. o.
- CSONTOS LÁSZLÓ–KIRÁLY JÚLIA–LÁSZLÓ GÉZA [1997b]: Elfajzott-e a pénzügyi rendszer? Beszélő, 7. sz. 18–30. o.
- HEGEDŰS B. ANDRÁS–RAINER M. JÁNOS (szerk.) [1989]: A Petőfi Kör vitái I. A Petőfi Kör vitái – hiteles jegyzőkönyvek alapján. Két közgazdasági vita. Kelenföld Kiadó–ELTE. Politikatudományi Füzetek, Budapest.
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS [1999]: Ma jobban tudom, hogy senki sem tudja. Kovács János Mátyás beszélgetése Tardos Mártonnal. Megjelent: A liberális reformer. Válogatás a 70 éves Tardos Márton írásaiból. Pénzügykutató Rt.–Perfekt Rt., Budapest. 11–27. o.
- LAKI MIHÁLY (szerk.) [2006]: Egy délután Kornaival. KTI Könyvek, MTA KTI, Budapest.
- LÁNYI KAMILLA [1947]: Beruházások. Valóság, 8–9. sz. 638. o.
- LÁNYI KAMILLA [1948a]: A hároméves terv az ifjúságért. Valóság, 1. sz. 57. o.
- LÁNYI KAMILLA [1948b]: cím nélkül, Magyar Nap, 1948. május 8.
- LÁNYI KAMILLA [1948c]: Mi voltunk az elsők az országban. Látogatás a világ végén, az ózsakpusztai gyerekek között. Magyar Nap, június 6.
- LÁNYI KAMILLA [1948d]: Szekták a demokráciában. Valóság, január–február, 3–45. o.
- LÁNYI KAMILLA [1956/1989]: Hozzászólás Nagy Tamás A nemzeti jövedelem termelése és felhasználása Magyarországon című cikkéhez. Kézirat 1956 tavaszáról. Megjelent: *Hegedűs B. András–Rainer M. János* (szerk.) [1989] 173–177. o.

⁵² A hagyatékban maradt művekre vonatkozó hivatkozásokat lásd a lábjegyzetek között.

- LÁNYI KAMILLA [1965]: A gazdasági mechanizmus kérdései – a viták középpontjában. Pénzügyi Szemle, 1. sz. 45–49. o.
- LÁNYI KAMILLA [1966]: Változások néhány szocialista ország gazdasági mechanizmusában, I–II. Konjunktúra- és Piacutató Intézet, Budapest.
- LÁNYI KAMILLA [1968]: Az élelmiszerexportról – közhelyek nélkül. Gazdaság, 2. sz. 57–65. o.
- LÁNYI KAMILLA [1974]: Versenyhelyzetek és versenyformák a magyar vállalatok körében, úgy, ahogyan 1968 óta tapasztaljuk. Megjelent: *Havas Jánosné és szerzőtársai: Tanulmánykötet a nemzetközi munkamegosztás kérdéseiről*. Konjunktúra- és Piacutató Intézet, Budapest, 153–163. o.
- LÁNYI KAMILLA [1977]: Egy előrejelzési paradoxon. Szigma, 1–2. sz. 49–58. o.
- LÁNYI KAMILLA [1979]: Vállalatok, piacok, versenyhelyzet. Kísérlet a vállalatok vállalati környezetének leírására. Külgazdaság, 10. sz. 26–37. o.
- LÁNYI KAMILLA [1980]: Vállalati szereptudat – vállalati kapcsolatok. Egy állami monopólium versenyhelyzetben. Megjelent: *Tardos (szerk.) [1980]*, 39–87. o.
- LÁNYI KAMILLA [1981]: Létezik a nemzetgazdaságok optimális nyitottsága? Külgazdaság, 1. sz. 42–47. o.
- LÁNYI KAMILLA [1982]: A vállalkozás problémája gazdaságunkban, Külgazdaság, 1. sz. 3–11. o.
- LÁNYI KAMILLA [1984]: A gazdaságos növekedés és az export korlátai a magyar mezőgazdaságban. Külgazdaság, 8. sz. 11–20. o.
- LÁNYI KAMILLA [1985]: Magyar mezőgazdaság: exportfölösleg vagy fölös növekedés? Külgazdaság, 3. sz. 3–16. o.
- LÁNYI KAMILLA [1986a]: A jászberényi Hűtőgépgyár külső piaci szervezete. Konjunktúra- és Piacutató Intézet, Budapest.
- LÁNYI KAMILLA [1986b]: A Terimpex külső piaci kapcsolatainak formái és szervezetük. Konjunktúra- és Piacutató Intézet, Budapest.
- LÁNYI KAMILLA [1988a]: Hét a szűk esztendőkből. Megjelent: *Elemzések, prognózisok, javaslatok (1982–1988)*. Konjunktúra- és Piacutató Intézet, Budapest.
- LÁNYI KAMILLA [1988b]: Vállalati viselkedés a nyolcvanas években: hiedelmek és valóság. Külgazdaság, 2–3. sz. 425–435. o.
- LÁNYI KAMILLA [1988c]: Feljegyzés az MSZMP országos értekezlete állásfoglalásának tervezetéről. Kézirat, április 11.
- LÁNYI KAMILLA [1988d]: A tervezésnek nem feladata, hogy gazdaságpolitikát generáljon. Tervegazdasági Fórum, 4. sz. 40–44. o.
- LÁNYI KAMILLA [1989]: Hét a szűk esztendőkből. Külgazdaság, 1. sz. 51–59. o.
- LÁNYI KAMILLA [1990a]: Késleltetett reformok, vállalati válaszok. Mi a reform, és mi nem az? Kézirat.
- LÁNYI KAMILLA [1990b]: Rendszerváltás reform nélkül? Kapu, 11. sz. 9–12. o.
- LÁNYI KAMILLA [1990c]: Látomás és indulat a közgazdasági tanokban. Recenzió Kornai János *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* című könyvéről. BUKSZ, 3. sz. 180–186. o.
- LÁNYI KAMILLA [1991a]: Láthatatlan szabályozás és dereguláció a magyar külkereskedelemben. Megjelent: *Köves András–Márer Pál (szerk.): Külgazdasági liberalizálás. Nemzetközi tapasztalatok és a magyar gazdaságpolitika*. Kopint–Datorg–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 241–253. o.
- LÁNYI KAMILLA [1991b]: Optimista gondolatmenet az inflációról. Közgazdasági Szemle, 10. sz. 950–959. o.
- LÁNYI KAMILLA [1991c]: Piacgazdaság kereskedelem nélkül? Külgazdaság, 9. sz. 67–76. o.
- LÁNYI KAMILLA [1992]: Friedrich Hayek akkor és most. Európa Fórum, 11. sz. 115–125. o.
- LÁNYI KAMILLA [1993]: Kifogyhatatlan őserő. Beszélő, 12. sz. 28–31. o.
- LÁNYI KAMILLA [1994–1995]: Alkalmazkodás és gazdasági visszaesés Magyarországon és más országokban, I–II. Társadalmi Szemle, 12. sz. 13–25. o. és 1. sz. 3–19. o.
- LÁNYI KAMILLA [1994a]: Recenzió Wim Swaan *Behaviour and Institutions Under Economic Reform* című könyvéről. BUKSZ, 3. sz. 225–227. o.
- LÁNYI KAMILLA [1994b]: Föld és munka. Beszélő, 9. sz. 13–15. o.
- LÁNYI KAMILLA [1994c]: Válasz a Külgazdaság körkérdésére a gazdaságpolitikáról. Külgazdaság, 1. sz. 26–27. o.

- LÁNYI KAMILLA [1995a]: A dereguláció és újraszabályozás nemzetközi környezete. *Külgazdaság*, 7–8. sz. 4–21. o.
- LÁNYI KAMILLA [1995b]: Recenzió Vági Gábor: *Mezőhegyes* című könyvéről. *Holmi*, 4. sz. 575–580. o.
- LÁNYI KAMILLA [1996a]: A pénz hatalma, a hatalom pénze. *Élet és Irodalom*, július 26. 5–6. o.
- LÁNYI KAMILLA [1996b]: Recession-Inducing Mechanisms in the Hungarian Economy since the 1980s. (A budapesti EACES műhelyen 1996 decemberében elhangzott előadás írásos változata.) *Acta Oeconomica*, 3–4. sz. 233–240. o.
- LÁNYI KAMILLA [1996c]: Szociális piacgazdaság – nálunk, most? *Eszmetörténeti vázlat*. 2000, 4. sz. 8–17. o.
- LÁNYI KAMILLA [1997a]: A globális konvergencia változatai: Washington és Maastricht, I–II. *Külgazdaság*, 11. sz. 5–29. o. és 12. sz. 4–19. o.
- LÁNYI KAMILLA [1997b]: Recenzió Pete Péter: *Bevezetés a monetáris makroökonómiába* című könyvéről. *Külgazdaság*, 9. sz. 74–76. o.
- LÁNYI KAMILLA [1998a]: A bibói életpálya. Egy magyar sors. *BUKSZ*, 3. sz. 247–261. o.
- LÁNYI KAMILLA [1998b]: Recenzió Wagener, Hans-Jürgen (szerk.): *Economic Thought in Communist and Post-Communist Europe* című könyvéről. *Külgazdaság*, 11. sz. 74–80. o.
- LÁNYI KAMILLA [1999a]: Az agrárgazdaság átalakulása Magyarországon a kilencvenes években. *Európa Fórum*, 1–2. sz. 3–44. o.
- LÁNYI KAMILLA [1999b]: Küzdelem tartalmas állításokért. A közgazdasági elmélet és Tardos. *BUKSZ*, 4. sz. 388–393. o.
- LÁNYI KAMILLA [2000]: Válság táplálta globalizáció I–II. *Külgazdaság*, 4. sz. 4–24. o. és 5. sz. 4–35. o.
- LÁNYI KAMILLA [2001a]: Európa választásai (valóságosak, képzeletbeliek, elodáztak). Mire számíthatnak a kései csatlakozók? *Valóság*, 6. sz. 11–34. o.
- LÁNYI KAMILLA [2001b]: Globalizáció az élelmiszer-gazdaságban. *Külgazdaság*, 7–8. sz. 4–21. o.
- LÁNYI KAMILLA [2001c]: Vázlat a globalizációnak nevezett jelenségkör értelmezéséről. *Közgazdasági Szemle*, 6. sz. 498–519. o.
- LÁNYI KAMILLA [2002a]: Bibó István harmadik útjai. *Világosság*, 2–3. sz. 3–15. o.
- LÁNYI KAMILLA [2002b]: Válasz a Külgazdaság körkérdésére. *Külgazdaság*, 3. sz. 11–12. o.
- LÁNYI KAMILLA [2003]: A globális rendszer változó arculata az újabb irodalom tükrében. *Európa Fórum*, 3–4. sz. 3–25. o.
- LÁNYI KAMILLA [2004]: Recenzió Kovács János Mátyás (szerk.): *A zárva várt Nyugat. Kulturális globalizáció Magyarországon* című kötetről. *BUKSZ*, 1. sz. 61–64. o.
- LENGYEL LÁSZLÓ [1987]: Adalékok a „Fordulat és reform” történetéhez. *Melléklet. Medvetánc*, 2. sz. 131–165. o.
- LUCAS, R. E. [1976]: *Econometric Policy Evaluation: A Critique*. *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy*. 1. 19–46. o.
- MINDANNYIUNKBAN ... [1999]: *Mindannyiunkban van valami közös*. Lányi Kamilla születésnapjára. Szerk.: *Laki Mihály–Pete Péter–Vince Péter*. *Kopint–Datorg Alapítvány–MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont*, Budapest.
- NAGY TAMÁS [1956]: A nemzeti jövedelem termelése és felhasználása Magyarországon. *Szabad Nép*, április 24.
- PETE PÉTER [1999]: Gondolatok a „pénzvilág uralmáról”, a pénzügyi rendszer megnövekedett szerepéről. *Közgazdasági Szemle*, 5. sz. 389–402. o.
- RAINER M. JÁNOS [1986]: Lukácsy Sándor-interjú. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 19. sz.
- RÉTI PÁL [1999]: „Nálam a gazdaságról és a társadalomról való gondolkodás nem válik szét”. Beszélgetés Lányi Kamillával. Megjelent: *Mindannyiunkban...* [1999] 9–33. o.. (Az interjú egy változatát a *Beszélő* 1999. évi 2. száma közölte: „Ne higgye, hogy olyan nagyon ajtócsapkodós vagyok!” Lányi Kamillával Réti Pál beszélget címen.)
- TARDOS MÁRTON (szerk.) [1980]: *Vállalati magatartás – vállalati környezet*. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest.
- TARDOS MÁRTON [1999]: Előszó. Megjelent: *Mindannyiunkban...* [1999] 5–7. o..